

K N O B

1998 - 6

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

BULLETIN

Walburg Druk

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
dr. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheim (hoofredacteur),
drs. H. Sarfatij,
prof. dr. ir. F.W. van Voorden,
dr. D.J. de Vries (eindredacteur).

Kopij voor het Bulletin:

Gaarne t.a.v. dr. D.J. de Vries
RDMZ
Postbus 1001
3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. V.J.M.W. Vrijman

Lay-out en vormgeving

Walburg Druk

Abonnementen

Bureau KNOB,
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756
fax 030-2312951
KNOB@wxs.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar f 15,-
Abonnement en lidmaatschap KNOB: f 75,-;
f 50,- (tot 27 jr en 65+); f 125,- (instelling etc.).
Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

Druk

Walburg Druk
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 0575-541522.

ISSN 0166-0470

INHOUD

Aart J.J. Mekking
Traditie als maatstaf voor vernieuwing in de kerkelijke
architectuur van de middeleeuwen. De rol van oud en nieuw
in het proces van bevestiging en doorbreking van
maatschappelijke structuren 205

H. van Hoogdalem
Een huis om te bewaren. De ontstaansgeschiedenis 1840-1848
van het strafcellengebouw gelegen ten noorden van het
Pesthuis in Leiden, in de volksmond: de Vrouwengevangenis 224

Wim Denslagen
Smaak en objectiviteit 233

Publicaties

Corjan van der Peet, Guido Steenmeijer (eds.),
Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en
zijn voorlopers (recensie Rob Dettingmeijer) 236
P.E. Spijkerman (ed.), Vijf maal een Rgd Restauratie Project
(recensie Carmen Smits) 238
P. Schneiders, Nederlandse bibliotheekgeschiedenis
(recensie Kasper van Ommen) 239

Monumentenzorg

De restauratie van de Gobelinzaal in de Ridderhofstad
Gunterstein te Breukelen (Hans Vlaardingebroek) 240

KNOB

Verslag van de algemene ledenvergadering van 13 juni 1998 245
Jubileumbijeenkomst 100 jaar KNOB op 28 januari 1999 246
Rectificaties 246

Summaries 247

Auteurs 248

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: *De Dom van Keulen vanuit het zuidoosten*
(foto A.J.J. Mekking)

Achterzijde: *Interieur van de gerestaureerde gobelinzaal van
Ridderhofstad Gunterstein te Breukelen (foto P. van Galen RDMZ 1997)*

BULLETIN KNOB

Jaargang 97, 1998, nummer 6

Traditie als maatstaf voor vernieuwing in de kerkelijke architectuur van de middeleeuwen

De rol van oud en nieuw in het proces van bevestiging en doorbreking van maatschappelijke structuren

Aart J.J. Mekking

Inleiding

Wie bouwt, bepaalt zijn plaats. Om een gebouw, hoe klein en onbeduidend ook, te kunnen oprichten, moet eerst de bouwplaats worden vastgesteld. Om een reeds ingenomen of geambieerde plaats in de samenleving blijvend vast te leggen, kan iemand zich bedienen van architectonische concepten die in het verleden, in de context van de door hem beoogde sociaal-culturele biotoop, een bepaalde betekenis hebben gekregen. Als het gaat om de positionering van de opdrachtgever op de waardenschaal van heden en verleden spelen beide een rol: de keuze van de bouwlocatie zowel als de keuze van het bouwconcept. Zijn beide voornaam, dan vergroten zij het aanzien van de bouwheer. Verwijzen zij naar eerbiedwaardige (machts)structuren en tradities, dan gaat er tevens een legitimerende werking van uit. Dit geldt voor alle tijden en culturen die een monumentale bouwkunst hebben gekend.

In Europa waren, soms nog tot in de negentiende eeuw, het Christelijke wereldbeeld en het ideaal van het Christelijk-Romeinse Rijk de voornaamste coördinaten met behulp waarvan bouwheren die er toe deden, hun plaats in steen bepaalden. Hoewel alles in het teken van de Christelijke heilsverwachting stond, kon de spanning tussen de twee polen kerk en staat, soms zeer hoog oplopen. Beide eisten immers de leiding op over de 'Respublica Christiana' en ontwikkelden, in het kader van deze eeuwenlange strijd om de suprematie, hun eigen architectonische vormtaal. De toch al wankel Christelijke eensgezindheid kreeg een geduchte knauw toen de reformatie doorzette.

Dit essay gaat over de periode die daaraan vooraf ging, de Middeleeuwen, waarin de kerk van Rome via een wijdvertakte organisatie haar eenheidsleer telkens weer met succes had weten op te leggen. Omdat er tot aan de Franse revolutie geen scheiding bestond tussen kerk en staat, waren bisschoppen en abten, de vorsten van de kerk, meestal ook vazallen van de soeverein. Omgekeerd waren heersers, van hoog tot laag, vaak heer en meester over kerkgebouwen die binnen hun invloedssfeer lagen. Kerk en staat waren twee, vaak moeilijk uit elkaar te houden verschijningsvormen van één en dezelfde Christelijke samenleving. Deze spiegelde zich aan een geïdealiseerde wereld in een andere, buitenaardse dimensie, en kende slechts één hoogste heerser: de goddelijke keizer Christus. De plaats die vol was van de tekenen van zijn heerschappij en aanwezigheid onder de mensen, was het

kerkgebouw. Wie daar een plek wist te veroveren of, beter nog, Hem een waardige woning had gesticht, had zijn bestaan gelegitimeerd. Niet alleen als Christen, maar wellicht nog meer als gezagsdrager, en dus als uitvoerder van Gods wil in een door Hem geschapen wereldorde. Daarom was de kerk eeuwenlang het type gebouw waarin het meeste geld en ambachtelijk kunnen werd geïnvesteerd om bouwplannen te verwezenlijken die onvergelijkelijk veel rijker, gecompliceerder en intellectueler waren dan alle andere.

De bijzondere plaats die kerken innamen in het zich ontwikkelende stedelijke milieu, waarin dit verhaal zich afspeelt, moet ook letterlijk worden verstaan. De oudste kerkelijke stichtingen, de kloosters, kathedralen en kapittels, bestonden uit monumentale gebouwencomplexen die zich zelf bestuurden en door muren en waterlopen waren afgegrensd van de omringende burgerstad. De plattegronden van de steden Keulen, Luik, Utrecht en Maastricht, die hierna ter sprake komen, zijn er diepgaand door beïnvloed. In sommige steden kregen ook de parochiekerken een prominente plaats, die in overeenstemming was met hun functie als religieus-maatschappelijk middelpunt van een wijk. Maar niet alleen in het platte vlak, ook en vooral in het bewust gemanipuleerde silhouet van een stad speelden de kerken met hun torens en de massa van hun beuken een beeldbepalende rol.

Belangrijke kerkgebouwen werden meestal door groepen personen gesticht en in stand gehouden. Dat konden seculiere geestelijken zijn, die op basis van een nogal vrije regel of cánon, een kapittel vormden, al of niet rond een bisschop, maar het kon ook gaan om kloosterlingen of om leken die tot eenzelfde parochie behoorden. Zo divers als de politiek-historische posities, de geestelijke idealen en aardse belangen van deze groepen waren, zo uiteenlopend waren ook de concepten die zij voor hun kerken kozen. Wat daarbij opvalt, is dat deze ontwerpen altijd nieuwe, soms spectaculaire elementen toevoegen aan het desbetreffende kerktype op het ogenblik dat het instituut dat laat bouwen op het toppunt van zijn macht en invloed staat.

Dat het daarbij niet om een min of meer toevallig, plaatselijk verschijnsel gaat, maar om een structureel fenomeen dat, zo al niet in geheel Europa, dan toch in grote regio's kan worden waargenomen, tonen de resultaten van het onderzoek dat ik, ten behoeve van dit opstel, heb verricht. Het gebied dat door mij werd onderzocht is het oude Middenrijk of de hertogdommen Opper- en Neder-Lotharingen vanaf de elfde

tot en met de zestiende eeuw. De gebouwen die werden geanalyseerd zijn de oude kapittelkerken van Keulen, Luik en Utrecht en de kathedralen van diezelfde steden. Als representanten van de stedelijke kloosters werd met name aandacht geschonken aan de bedelorde-kloosters in Maastricht. De architectuur van de parochiekerken in diezelfde stad werd onderzocht in relatie tot die van de oude kapittelkerken, waarvan zij afhankelijk waren. Dit was ook het geval in de bisschopssteden: Keulen, Luik en Utrecht.

In de steden zonder kathedralen en oude kapittels vertonen de parochiekerken andere bouwconcepten, mede op grond van hun meer onafhankelijke status. De Sint-Nicolaas of Bovenkerk te Kampen opent deze rij met haar monumentale omgangskoor, een reeks die wordt afgesloten door de Sint-Nicolaas of Oude Kerk in Amsterdam en haar dochterkapel de Heilige Stede. Beide laatste hebben als opmerkelijke nieuwigheid verwijzingen naar de woningen van de burgerij die in de late Middeleeuwen, in tegenstelling tot de bisschoppen en kanunniken, steeds machtiger en welvarender werd.

In een tijd dat nieuwe vormen ook dragers van betekenis moesten zijn, iets dat in de bouwkunst pas tegen 1900 werd aangevochten, toen het nieuwe op zichzelf een waarde werd, betekende vernieuwen het introduceren van elementen met een eigen geschiedenis in een nieuwe samenhang. Zo kon het in de middeleeuwen gebeuren dat het ideaal van het Heilige Romeinse Rijk in gotische vormen werd uitgedrukt, en het zelfbewustzijn van de Keulse kapittels zich uitte in Byzantijnse architectuur-citaten. Deze vernieuwing door de historisch zinvolle vermenging van uiteenlopende tradities kwam in de loop van de zestiende eeuw langzamerhand tot stilstand. De ongekend dogmatische imitatie van de architectuur van het antieke Rome, die in het vijftiende-eeuwse Italië uit het lokaal-chauvinisme van naijverige stadsrepublieken was geboren, had Europa ten noorden van de Alpen voor zich gewonnen.

Utrecht: een bisschopsstad als voorbeeld

Wie zich wil verdiepen in de relatie tussen bouwtrant en sociale status in de kerkelijke architectuur van de Middeleeuwen binnen de grenzen van het huidige Nederland, moet Utrecht tot uitgangspunt nemen. Dit is immers de enige Nederlandse stad waar vanaf de vroege Middeleeuwen tot aan de reformatie zowel een kathedraal als kapittel-, parochie- en kloosterkerken hebben gestaan. Het tweede dat moet gebeuren, is bijzondere aandacht schenken aan de toren-architectuur. Als er al iets bewaard bleef van het oorspronkelijke kerkgebouw, dan is dat de toren. Over het algemeen tenminste, want juist in Utrecht werd een aantal belangrijke twee-torenfronten, die zwaar gehavend uit de orkaan van 1674 waren gekomen, alsnog door de stedelijke overheid gesloopt.

De betekenis van torens

Waarom hebben gewoonlijk juist de torens geweld en sloop overleefd? In de eerste plaats omdat deze steeds als 'beeldbe-

palend' zijn ervaren voor een woonkern. Dit feit heeft in het Frans uitdrukkingen opgeleverd als 'Aller revoir son clocher' en 'Rivalités de clocher'. Met het laatste wordt de bekrompen wedijver tussen kleine groeperingen bedoeld. Het aantasten van de toren is zoiets als het aantasten van de identiteit van de omliggende gemeenschap.

Daarom worden in het kader van het hedendaagse welstandsbeleid zoveel torens gespaard.¹ Het is niet voor niets dat steden hun voornaamste toren(s) als 'logo' gebruiken, en dat torens vaak een bijnaam hebben in de volksmond waaronder die van 'lange Jan' het hoogste scoort.²

In de tweede plaats heeft de toren eeuwenlang een juridische betekenis gehad. In het torenportaal of voor de toegang werd vaak recht gesproken, en er werden ook huwelijken gesloten.³ Vaak treft men op de verdieping van de toren een oratorium aan dat via een venster of arcade-reeks met de kerkruimte in verbinding stond of staat. De toren was het symbool van de rechten van de plaatselijke heer op de grond en de zeggenschap over zijn bewoners, de torenkapel was een nadere uitwerking van deze betekenis. Twee belangrijke voorbeelden zijn de kapellen in de torens van de voormalige Sint-Maartenskerk te Enschedé en van de Sint-Laurentius in Ename bij Oudenaarde. De eerste was een eigenkerk van het kapittel van Sint-Pieter te Utrecht, de tweede was een stichting van de markgraaf van Ename. Het oratorium op de verdieping moet worden beschouwd als de verre naneef van het vorstelijke altaar en de zetel op de verdieping die, tenminste sedert de Karolingers, beide of elk afzonderlijk in menig westwerk stonden opgesteld.⁴

Het voorbeeld uit de keizerstad Ravenna

Wat valt er uit de bouwtrant van de verschillende torens die in de middeleeuwse stad Utrecht werden opgetrokken, af te leiden omtrent de positie en de aspiraties van hun bouwheren? De torens zullen, voorzover de gegevens het toelaten, in chronologische volgorde worden behandeld.

De oudste torens die wij kennen behoorden tot de kerken die onder het episcopaat van Bernold tot stand kwamen. Dat waren die van de kapittelkerken van Sint-Pieter en Sint-Jan en van de Benedictijnen abdijkerk van Sint-Paulus (afb. 1). In een opstel over deze zogenaamde Bernoldkerken werd aangegeven dat het concept van dit type toren hoogstwaarschijnlijk uit Ravenna afkomstig is.⁵ Daarbij moet men echter bedenken dat slechts de torens van de Pieterskerk voldoende gedocumenteerd zijn om ze met een redelijke mate van waarschijnlijkheid op een Ravennatisch voorbeeld te kunnen terugvoeren. De torens van de Paulusabdij vertonen weliswaar veel gelijkenis met die van Sint-Pieter, maar er is te weinig van bekend om er verdere uitspraken over te doen. Over de torens van de Janskerk is daarentegen weer veel meer bekend, maar dit zijn niet de torens van de oorspronkelijke westpartij.

Deze beide torens, die het opmerkelijke westkoor van de Sint-Jan uit de eerste helft van de twaalfde eeuw, flankeerden,⁶ vertoonden een grote gelijkenis met die van de Sint-

Afb. 1. Utrecht, Paulusabdij, westfaçade ca. 1050, naar een 17de-eeuwse (?) tekening (19de-eeuwse kopie; G.A. Utrecht).

Pieter en waren vrijwel zeker de eerste bewuste navolgingen van het via Utrecht geïntroduceerde 'Ottoons-Ravennatische' torentype. Dit zal tenminste nog eenmaal, en wel rond 1300, aan een Utrechtse kerk worden herhaald.

Door de keizerlijke herkomst van het bouwconcept, en door de nieuwigheid ervan in het Heilige Romeinse Rijk ten noorden van de Alpen, behoorden de 'Bernold-kerken' tot de absolute top van de toenmalige rijksarchitectuur. Men kan het ook omdraaien: omdat de keizer de initiatiefnemer zal zijn geweest van deze bouwcampagne die Utrecht tot één van de centra van het rijk moest maken, liet hij een passend, en dus zeer pretentieuze ontwerp ontwikkelen.

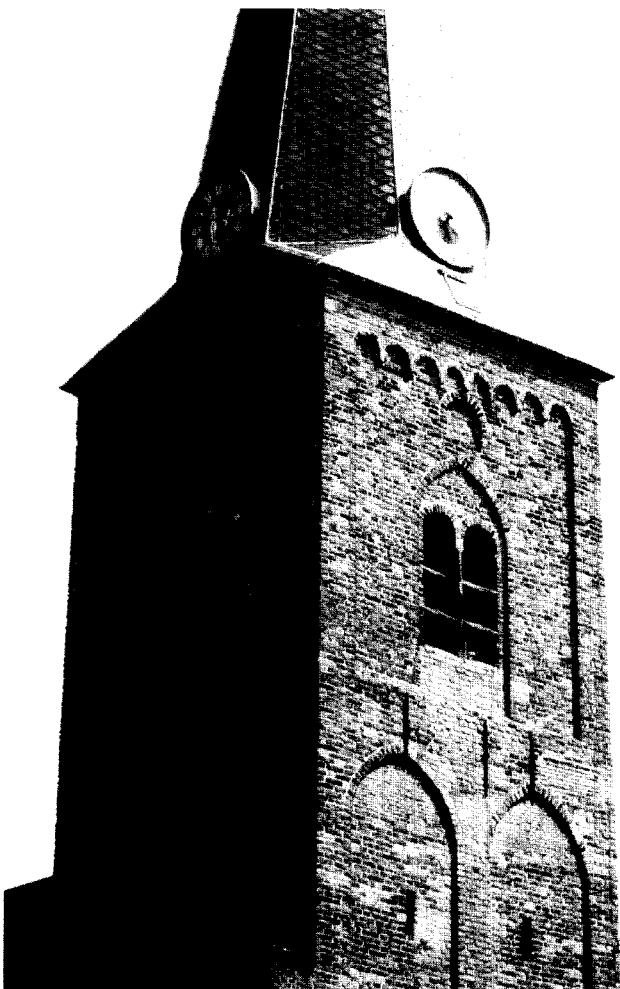
Belangrijk voor dit verhaal is dat bij de 'Bernold-kerken' – zowel die in Utrecht, als die in Deventer en Emmerik – bouwtrant en bouwconcept één zijn. Dat wil zeggen dat niet alleen het schema van de Ravennatische basilica van rond 500, met inbegrip van de belangrijke 'amenderingen' die dit type in opdracht van de Ottonen had ondergaan, werd overgenomen, maar ook de verschijningsvorm ervan. Men beperkte zich dus niet tot de structuur van plattegrond en opstand, maar recipieerde bijvoorbeeld ook de wandgeleding en het gebruik van zuilen.

Een nieuw concept uit Lombardije

Deze eenheid van concept en bouwtrant, of stijl, was weer opnieuw, en misschien nog wel sterker, een kenmerk van de volgende groep voorbeelden uit Utrecht. Dat zijn de kapittelkerk van Sint-Marie, zoals keizer Hendrik V die vlak voor zijn dood in 1125 naar voorbeeld van de Dom van Novara liet herbouwen, en de Nicolaas-kerk die weer in navolging daarvan, en eveneens als kapittelkerk, kort nadien moet zijn gesticht. Deze kerken hadden een dubbeltorenfront met als voornaamste kenmerk een geleding met rechthoekige nissen die aan de bovenzijde met rondboogfriezen werden afgesloten. Deze gevelbehandeling was afkomstig uit Lombardije, en waarschijnlijk in onze omgeving geïntroduceerd met de herbouw van de Mariakerk. Ongeveer gelijktijdig met de Sint-Nicolaas verrees, onder druk van de Saksische prinses Petronilla, gravin van Holland,⁷ de nieuwe, monumentale abdijkerk van Egmond. Wat wij door tekeningen nog kennen van het rijzige tweetorenfront vertoont veel overeenkomst met de beide Utrechtse kerken. Ook hier vormden de rechthoekige nissen en rondboogfriezen de basisstructuur van de gevel- en torendecoratie. Een tweede abdijkerk, in het Utrechtse Oudwijk, die eveneens door een voorname dame, Machteld de echtgenote van de burggraaf van Utrecht, in 1131 gesticht zou zijn, had eveneens een tweetoren-front. Gezien de waarschijnlijke bouwtijd en de hoge status die het recent 'geïmporteerde' Lombardische nis-boogfriesschema in deze jaren had, neem ik aan dat ook déze westpartij op een dergelijke wijze was geleed. In het tweede kwart van de twaalfde eeuw werden dus tenminste drie, en wellicht vier, aanzienlijke kapittel- en abdijkerken in het bisdom Utrecht gebouwd met een westpartij waarvan de buitenmuren op een dergelijke 'moderne' wijze waren geleed. Misschien is dit ook wel de voornaamste reden dat deze wandgeleding uit het noorden van Italië nog zo vaak, en gedurende zo'n lange periode zou worden toegepast aan torens, met name in het oude graafschap Holland.⁸

Geen reden voor verandering

Ook in de stad Utrecht staat nog een voorbeeld van zo'n late toepassing. Het is de toren van de kerk van de H. Gertrudis welke kort voor 1259 werd gesticht (afb. 2). Dit was hoogstwaarschijnlijk een zaalbouw in tufsteen, die nu onherkenbaar is veranderd, en waaraan later – rond 1300 – de bakstenen toren zal zijn toegevoegd.⁹ Deze is vanaf de tweede tot en met de vierde geleding voorzien van blindnissen met flauwe spitsbogen die sterk doen denken aan die van de torens van de Bernold-kerken. De bovenste geleding is aan alle zijden versierd met een rechthoekige spaarnis met een rondboogfries terwijl de middens van de spaarvelden door een spitsboognis met bifoer worden doorbroken. Aan de westzijde bevindt zich tussen spitsboog en rondboogfries een dichtgezette oculus. Als deze tot het oorspronkelijke ontwerp behoort, is de overeenkomst met de kerken van bisschop Bernold en ook met de Sint-Marie nog weer sterker. Welk van de torens zal

Afb. 2. Utrecht, Sint-Gertrudis, detail van de toren vanuit het noordwesten (foto auteur).

model hebben gestaan voor deze zeer late navolging van een in wezen elfde-eeuws concept? Van de ons bekende torens komt de zuidelijke van de tweede westpartij van Sint-Jan het dichtst in de buurt. Omdat de Domproost het recht had de pastoor van de Geertekerk te benoemen, en de parochie ook door het domkapittel gesticht schijnt te zijn, moet het echter niet uitgesloten worden geacht dat één van de torens van de elfde-eeuwse Dom model heeft gestaan. Omdat wij slechts over één enkele, en bovendien zeer globale, afbeelding van de Dom uit deze periode beschikken, kan dat niet meer worden uitgemaakt.¹⁰ De kerk van het Utrechtse Regulierenklooster aan de Oude Gracht, aan de zijde van de Geertekerk, had echter ook één enkele toren waarvan de bovenste geleiding met een grote spaarnis met rondboogfries was voorzien. Deze moet tussen 1260 en 1290 zijn gebouwd, toen het klooster nog door de Zakbroeders werd bewoond. Dit verklaart volledig waarom een dergelijke toren, en ook nog ten

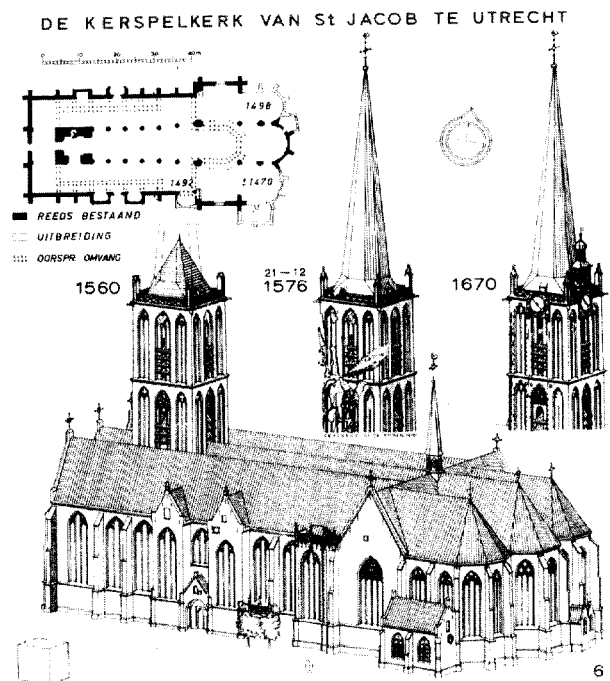
noorden van het koor, werd opgetrokken. De broeders kwamen namelijk uit Keulen en copieerden daarom blijkbaar de koorpartij-met-toren van hun parochiekerk, Sankt Maria Lyskirchen, die nog steeds de markante zichtzijde van dit gebouw aan de Rijn vormt.¹¹

Burgers als vernieuwers

In de reeks van torens die tot nu toe werd besproken, is die van de Sint-Gertrudis de enige die een duidelijke discrepantie vertoont tussen 'concept' en 'stijl'. Het conceptuele gedeelte, het gevelschema, is zeer archaisch, terwijl het stilistische aspect, de vormgeving van de beëindiging van een aantal nissen met spitsbogen, nu juist weer eigentijds kan worden genoemd.

Niet veel later dan met de toren van de Geertekerk zal met die van de Sint-Jacobus, een oudere en veel grotere parochiekerk, zijn begonnen (afb. 3). Het gesloten torenlichaam op zichzelf behoort tot een oude, '(pre-)romaanse', bouwtraditie.

Het streven, deze gesloten vorm open te breken, iets dat men destijds al kon waarnemen in de torenconcepten voor de kathedralen en abdijen in de Franse kroondomeinen en in de navolgingen daarvan, is hier nog volstrekt afwezig. In Utrecht werden tussen ca. 1300 en ca. 1350 vier kubussen op elkaar gestapeld die aan elk van de zichtbare zijden telkens drie slanke spitsboognissen kregen waarvan de middelste steeds het breedste was, en die van blindtraceringen werden voorzien.

Afb. 3. Utrecht, Sint-Jacobus, reconstructie van het exterieur rond 1560 vanuit het zuidoosten (naar: Th. Haakma Wagenaar (noot 12), 56).

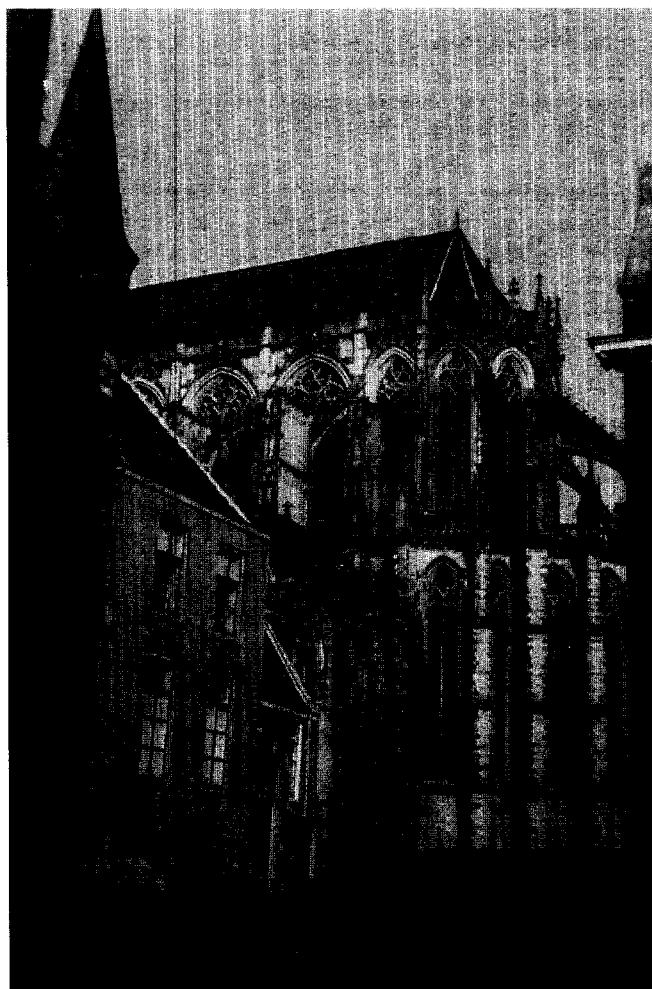
De Utrechtse Jacobikerk was de eerste in de stad met een enkelvoudige, prestigieuze en 'moderne' toren.¹² De twee-torenfronten van de voorname kapittelkerken werd voor het eerst serieuze concurrentie aangedaan. Maar niet voor lang.

De bisschop overtreft alles

Onder druk van de bisschop kreeg ook de kathedraal één enkele toren als vervanging van zijn poortgebouw met kapel. In 1321 werd de eerste steen gelegd voor deze reuzentoren met vorstelijk oratorium boven de triomfantelijke onderdoorgang die werd geflankeerd door bisschopsbeelden. Terwijl de toren van de Jacobikerk uitdrukking moest geven aan het zelfbewustzijn en de welvaart van zijn parochianen, was de Domtoren in eerste instantie een teken van de landsheerlijke macht van de bisschop. Maar niet uitsluitend: ook het aanzien van het Domkapittel was ermee gemoeid, dat immers de leiding had over de bouwwerkzaamheden aan de nieuwe kathedraal en toren.

Dat ook de burgerij trots was op dit uitbundige bouwwerk, kunnen wij opmaken uit de misprijzende woorden die de hervormingsgezinde Domkanunnik Geert Grote aan hun bewondering wijdde.¹³ Als de Domtoren zijn voltooiing nadert, besluit de stedelijke overheid de eerste en oudste onder de parochiekerken, de Buurkerk, ook van een nieuwe en hoge toren te voorzien. De onderbouw hiervan is minstens zo gesloten als die van de Jacobi, maar minder rijk met nissen en blindtraceringen voorzien. De bovenste geleding, het nimmer gebouwde achtkant, bedoeld als behuizing van de waak- en de raadsklok, zou het tegendeel zijn geweest. Dit had een 'kopie' moeten worden van het doorluchtige achtkant van de Domtoren, en daardoor het ultieme symbool van stedelijke zelfstandigheid tegenover de bisschoppelijke landsheer.¹⁴

Geen enkele andere Nederlandse toren heeft zoveel indruk gemaakt als die van de Utrechtse Dom. De redenen daarvoor waren zijn opzienbarende lengte en zijn ongewone uiterlijk. Mede daarom is hij ook zo vaak gekopieerd en werden zijn vele varianten 'beeldbepalend' voor tal van steden en dorpen binnen de grenzen van het voormalige vorstendom van de Utrechtse bisschop tot op de dag van vandaag. Wie deze toren nabouwde, baarde niet alleen opzien in zijn omgeving, maar stelde ook in andere opzichten een duidelijk teken. Omdat de Domtoren de landsheerlijke rechten van de bisschop symboliseerde, werd hij nagebouwd zodra deze in het geding waren. Dat was het geval in Amersfoort, Groningen en Rhenen. Ook aan de grenzen tussen Holland en het Sticht zien wij hem opdoemen, zoals in Nieuw-Loosdrecht en Eemnes-Buiten. In Wijk bij Duurstede en Amerongen werd hij nagebouwd om aan te geven dat deze plaatsen behoorden tot de goederen van de toenmalige bisschop, David van Bourgondië. Toen het concept van de Utrechtse toren voor het eerst op grote schaal werd nagevolgd tussen ca.1450 en ca.1500, was het al zo'n eeuw oud. Het ontleende zijn architectonische actualiteit aan zijn bruikbaarheid als machtig teken in een periode van grote politieke onrust, met name op het landsheerlijke vlak.¹⁵

Afb. 4. Utrecht, Dom, exterieur van het koor vanuit het zuiden (foto auteur).

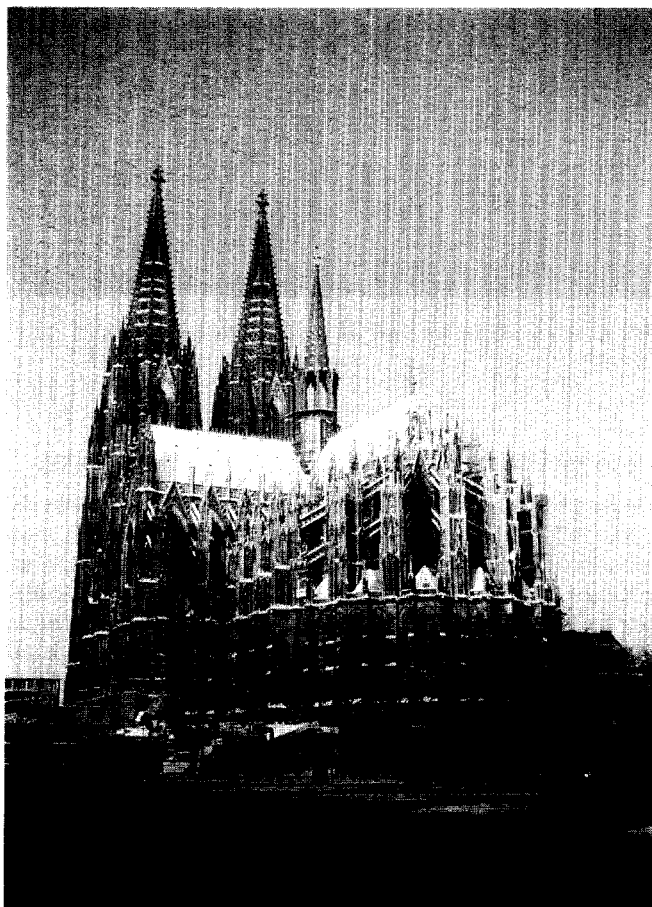
De onweerstaanbare kathedralen van de Franse koning

De Domtoren heeft altijd meer de aandacht getrokken dan de, sinds 1674 jammerlijk verminkte, gotische kathedraal. Toch moet ook dit bouwwerk buitengewoon veel indruk hebben gemaakt, en niet alleen gedurende de halve eeuw die lag tussen het begin van de werkzaamheden aan het nieuwe koor en het leggen van de eerste steen voor de toren. Natuurlijk zal deze spectaculaire onderneming in de eerste plaats de aandacht hebben getrokken in de stad Utrecht zelf. Vanaf het midden van de veertiende eeuw blijkt echter ook hoe groot de fascinatie wel was die ervan uitging op tal van andere steden in de Nederlanden. Daar wordt nog op terug gekomen.

Het Domkapittel als vernieuwer

Wat was er nu zo spectaculair aan het nieuwe Domkoor, waarvoor in 1254/1255 door bisschop (1249-1267) Hendrik

van Vianden de eerste steen werd gelegd? Alles: het concept van het binnenkoor voor het officie van het Domkapittel, en de kooromgang met zijn krans van kapellen (afb. 4). De vormtaal waarin dit concept werd gerealiseerd was van meet af aan die van de koninklijke domeinen in het Ile-de-France: de gotiek. De vormenrijkdom en de constructieve innovaties die daaraan eigen waren, werden pas onder het bewind van de volgende kerkvorst, bisschop-elect (1267-1290) Jan van Nassau, zichtbaar omdat de werkzaamheden aan het koor toen goed op gang kwamen.¹⁶ Wat was de bedoeling van dit nadrukkelijke vertoon van nieuwe bouwschema's en -vormen? En wie wilde dat? Het antwoord op de laatste vraag sluit dat op de eerste in: het Domkapittel bij het aantreden van Hendrik van Vianden, de voormalige Dompriost van Keulen, als bisschop. De meestal latente, soms oploeiende strijd om de voorrang tussen de Utrechtse stadskapittels was de voedingsbodem voor het plan, de behoefte van de Domkanunniken zich als de 'eersten en oudsten' te manifesteren de drijfveer, en de komst van Hendrik van Vianden de beslissende impuls om het Keulse voorbeeld te volgen.¹⁷ Daar werd namelijk sedert 1248 gewerkt aan de grootste 'koningskathedraal' van het Heilige Romeinse Rijk.

Afb. 5. Keulen, Dom, exterieur vanuit het zuidoosten (foto auteur).

Een koninklijke Dom voor Keulen

Anders dan in Utrecht hadden de kanunniken van de Keulse Dom kort tevoren een blijvend-overheersende positie weten te verwerven in het voornaamste adviescollege van de aartsbisschop waarin alle stadskapittels en die van Bonn en Xanten vertegenwoordigd waren. Omdat sedert 1024 de Keulse aartsbisschop het recht bezat de Roomskoning te kronen en omdat sedert 1164 de eerste door Christus erkende vorsten uit de wereldgeschiedenis – de HH. Drie Koningen – in zijn zetelkerk rustten, was het concept van de kathedralen van de Franse koningsbisdommen bij uitstek geschikt voor de nieuwbouwplannen van het Domkapittel¹⁸ (afb. 5). Op deze wijze kon dit college zich op fundamentele wijze onderscheiden van de andere kapittels. De 'koninklijke weg' die het Domkapittel was ingeslagen, was voor hen onbegaanbaar. Daarom hielden zij vast aan hun traditionele architectonische concepten en de bijbehorende vormtaal, neen cultiveerden zij het archaische als waardigheidsteken.

De gelijknamige Kerk

Het verleden als adelsbrief

Daar bleef het echter niet bij: de grote kerkelijke instituties van Keulen koesterden eenzelfde metafoor: Keulen als het 'Nieuwe Constantinopel'. Het schema van de late klaverbladkoren-met-vieringstoren is hier de drager van. Men gaat er daarbij van uit dat de Apostelkerk, in haar huidige, dertiende-eeuwse gedaante, die uit de hoofdstad van het Byzantijnse rijk nabootst.¹⁹

Ook in de stad Luik werd een dergelijke 'Keuls-Byzantijnse' koorpartij gebouwd, en wel aan de westzijde van de kapittelkerk van Sainte-Croix. Dit koor was ongetwijfeld bestemd voor de verering van het kostbare kruisrelik, dat de kanunniken reeds in de twaalfde eeuw in hun bezit hadden. De beelden van keizer Constantijn en Helena in het westkoor herinneren daar nog aan.

Dit vast houden aan traditionele, en eerbiedwaardige schema's en vormen is in de geschiedschrijving van de architectuur – ten onrechte – opgevat als teken van 'achterlijkheid'.²⁰ De kapittels en voorname, oude kloosters van Keulen hadden geen keus: zij waren niet 'koninklijk' en bekleedden ook in andere opzichten een lagere positie in de hiërarchie van het bisdom. Dit verschil in concept en vormtaal tussen twee 'kampen' van kerken zou ik als volgt nader willen karakteriseren: de herbouw van de kathedraal betekende een radicale breuk met het verleden van het gebouw in concept en stijl. Het verschijnsel 'koningskathedraal' werd als geheel overgenomen, hetgeen leidde tot een in alle opzichten 'modern' gebouw. De oude kapittels en kloosters bleven daarentegen, ook bij ingrijpende veranderingen aan hun kerken – die meestal het koor betroffen – binnen de traditionele bouwschema's, terwijl de vormtaal vaak die der gotiek was. Zo zal men tevergeefs het 'kathedraal' schema van het omgangskoor zoeken onder deze bouwprojecten. Het betreft altijd een eenbeu-

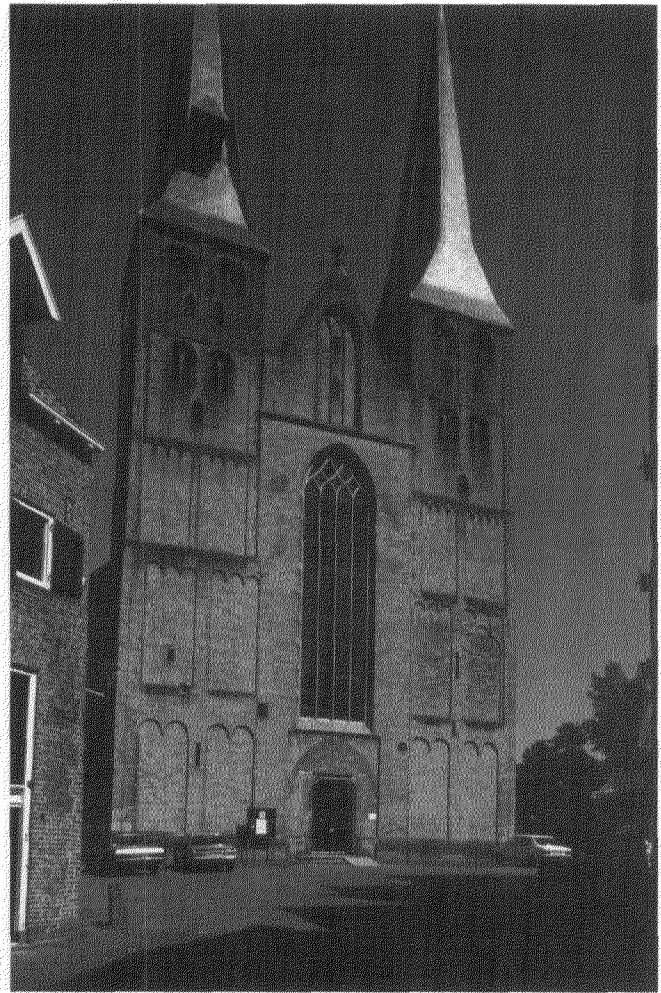
kig langskoor dat eventueel van nevenkoren is voorzien, of aansluit op een gotische versie van het klaverblad-schema ter plaatse van de viering en het transept.

Traditie en vernieuwing in stad en bisdom Utrecht

In Utrecht ging het al niet anders: ook hier bleef het rijke omgangskoor voorbehouden aan de kathedraal. Toen de kapittels van Sint-Marie en Sint-Jan tot vergroting van hun koren besloten, gingen zij uit van de bestaande plattegrond. Aan de Mariakerk ontstond een relatief eenvoudig verlengd koor met één nevenruimte.²¹ Het rijke en trotse kapittel van Sint-Jan liet daarentegen in de jaren dertig van de zestiende eeuw, een imposant middenkoor optrekken, dat – nog steeds volgens het schema van de elfde-eeuwse kerk van bisschop Bernold – wordt geflankeerd door twee ruime neven-koren.²² Het dubbeltorenfront bleef daarentegen het tweede beeldbepalende kenmerk van de Utrechtse kapittelkerken.

Ook buiten de bisschopsstad zou de tegenstelling parochiekerk-met enkele toren, en klooster- of kapittelkerk met dubbeltorenfront worden overgenomen. Twee markante voorbeelden daarvan zijn nog steeds te zien in Arnhem en Deventer. In de eerste stad werd in het begin van de veertiende eeuw in de tuin van de graaf een kerk gebouwd die het eerbiedwaardige Utrechts-bisschoppelijke kapittel van Tiel moest herhuisvesten. Als bouwconcept werd dan ook gekozen voor het traditionele, en dan al zeer archaïsche schema van een kruisbasiliek met dubbeltoren-front en rechtgesloten koor. Hoewel de detaillering die der veertiende-eeuwse gotiek is, volgt met name het gesloten en massieve westfront veeleer de bouwgewoontes van de elfde-eeuw. In scherp contrast hiermee is de stedelijke parochiekerk van Sint-Maarten en Sint-Eusebius in zijn huidige, zestiende-eeuwse, opzet. Het meest opvallend daaraan is wel de hoge, enkelvoudige, vijftiende-eeuwse toren, die de trots van de Utrechtse burgers naar de kroon steekt. Jonger dan het nieuwe koor van de Utrechtse kapittelkerk van Sint-Jan, is het oostelijke deel van de Arnhemse kerk. Hier werd een driebeukig koor vervangen door een omgangskoor, het kenmerk-bij-uitstek van de kathedraal naar Frans-koninklijk model. Toen het in Arnhem werd gebouwd, was het echter al een cliché.²³ Toen het omgangskoor in het midden van de veertiende eeuw aan de Sint-Nicolaas in Kampen werd toegepast, moet het daarentegen tot ver buiten deze rijke hanzestad opzien hebben gebaard. Daar hadden voor het eerst leken in de Nederlanden het lef gehad het meest sacrale gedeelte van een kathedraal in hun parochiekerk in te lijven! Ik kom daar nog op terug.

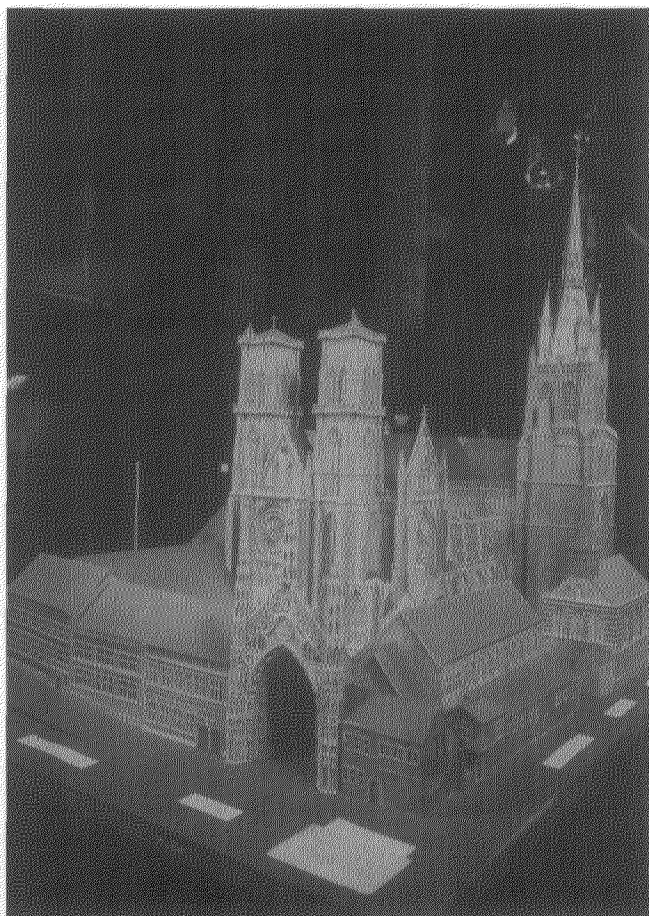
In Deventer werd 'tot des Rades begeren' tegen 1500 het koor van de eerbiedwaardige kapittelkerk van Maria en Lebuinus met een omgang omringd. De kapittelliturgie bleef zich afspelen in het binnenkoor, de omgang stond ten dienste van de burgerij. Deze zorgde er ook voor dat de geplande herbouw van het elfde-eeuwse dubbeltorenfront niet door ging. Van de twee torens, die immers kenmerkend waren voor de kerken van de oude kapittels in het bisdom Utrecht, zou er slechts één tot de volle hoogte worden opgetrokken.

Afb. 6. Deventer, Sint-Nicolaas-op-de-Berg, westfaçade (foto auteur).

Dit was evenzeer een teken van de emancipatie van de lekenbevolking van de stad als het omgangskoor.²⁴ Aan de, eeuwenlang enige, parochiekerk van Antwerpen, lijkt zich eenzelfde proces te hebben voltrokken. Nadat de ambachten, die machtig waren geworden in het schepencollege, het zielzorgmonopolie van het Lieve-Vrouwe-kapittel hadden gebroken, werd slechts één van beide torens van de kerk tot de bedoelde hoogte opgetrokken. Dit verschijnsel deed zich in de late Middeleeuwen ook buiten de Nederlanden voor.²⁵

Tegenover het geplande, maar opgegeven twee-torenfront van de Lebuinus, dat nu met één grote, parochiële toren prijkt, staat nog altijd het volledig uitgebouwde dubbeltorenfront van Sint-Nicolaas-op-de-Berg (afb. 6). Het betreft hier geen oude kapittelkerk, zoals in Arnhem, maar een rond 1200 gestichte 'kapel' van het praemonstratenzerklooster Varlar in Westfalen. In verbeten gevecht met het kapittel van Lebuinus hielden de kloosterlingen hun parochie-rechten overeind en verhoogden zij, nog in de vijftiende eeuw, het hooggelegen

Afb. 7. Luik, maquette van de kathedraal Saint-Lambert vanuit het zuidwesten (foto auteur).

dubbeltorenfront, dat verwees naar de moeder-abbij te Cappenberg.²⁶

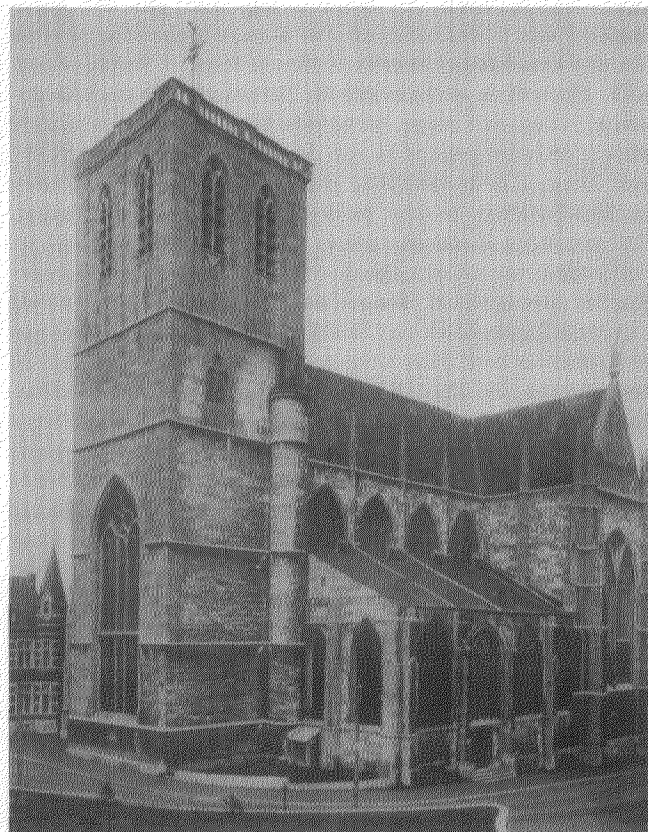
Een schijn-contrast: Traditie en vernieuwing in stad en bisdom Luik

Terwijl in de hoge en late Middeleeuwen in het bisdom Utrecht de oude, voornamelijk kapittel- en kloosterkerken vasthielden aan hun westfaçades met twee torens, en de Dom, in de gelijknamige 'hoofdstad', met één reusachtige toren prijkte, was de situatie in het aangrenzende bisdom Luik precies omgekeerd. Daar hielden de oude geestelijke instellingen vast aan hun kolossale westtorens. De kathedraal van Maria en Lambertus prijkte daarentegen met een dubbeltorenfront (afb. 7).

De grote, gesloten westtorens zijn de laatmiddeleeuwse 'vertaling' van de drieledige toren-koren die sinds het einde van de tiende eeuw door de oude kapittel- en kloostergemeenschappen werden gebouwd. In de stad Luik werden de tiende-eeuwse collegiales van Sint-Maarten (afb. 8) en Sint-

Paulus, na verwoesting, in gotische vormen en met dergelijke kolossale westelijke koortorens, herbouwd. Buiten de stad vormt de westpartij van de kapittelkerk van Onze-Lieve-Vrouwe te Hoei het meest markante voorbeeld. De formidabele toren domineert sedert het einde van de vijftiende eeuw met zijn ronde koorvenster het Maasfront van de stad.²⁷

Toen de kathedraal van Luik in gotische vormen werd vernieuwd, onderging het drieledige toren-koor aan de westzijde een metamorfose. Vanaf het einde van de tiende eeuw had hier een door traptorens geflankeerd torenlichaam gestaan, waarschijnlijk de eerste westbouw van dit type in Luik. Als voorbeeld diende het overeenkomstige deel van de paleiskapel van Karel de Grote te Aken. Na een brand werd dit gedeelte in de dertiende eeuw omgevormd tot een dubbeltorenfront naar voorbeeld van de kathedralen in de domeinen van de Franse koning.²⁸ Dit was de belangrijkste ingreep in het bouwconcept van de bestaande kerk. In hoeverre kan men het gotische koor met zijn omgang, het enige in Luik, een vernieuwing noemen? Wat zijn uiterlijke vormgeving betreft, ja, maar niet wat de opzet aangaat. Het oostkoor was namelijk in de eerste helft van de twaalfde eeuw al van een zuilen-omgang voorzien, een element dat ontleend zal zijn aan de vorstelijke abdijkerk van Stavelot, de voornaamste van het bisdom.²⁹ Ook voor het overige was het hoofdzakelijk elfde-

Afb. 8. Luik, Saint-Martin; exterieur vanuit het zuidwesten (naar: R. Forgeur, *La basilique Saint-Martin à Liège* (Liège 1973)).

eeuwse gebouw nog goed te herkennen onder de gotische toevoegingen. Concept en uiterlijk van de Luikse kathedraal kwamen slechts zeer ten dele overeen.

Evenals in Utrecht en Keulen vertoonden de kapittelkerken in Luik geen 'typisch kathedrale' kenmerken. Dat het dubbel-torenfront niet werd overgenomen, zagen wij al. Ook het 'verfranse' omgangskoor van Sint-Lambertus volgde men niet na. De oude kapittels en kloosters zochten ook hier hun kracht in de eigen traditie. Nog nooit was het verschil in rang tussen de kathedrale en de gewone kapittels zo manifest.

In de ban van de kapittels: parochiekerken in Keulen, Luik en Maastricht

De positie van de parochies kon per bisdom en van stad tot stad sterk verschillen. Daarom zijn deze kerken zo divers van opzet en vertonen hun architectonische kwaliteiten zulk grote verschillen.

In Keulen was de positie van de negentien parochies geheel anders dan in Utrecht. Deze instellingen waren, op een enkele uitzondering na, direct afhankelijk van andere geestelijke stichtingen. Dit was meestal een kapittel en soms een klooster. Deze afhankelijkheid bleek in meer dan eenderde van de gevallen uit de topografische dispositie: moeder- en parochiekerk vormden een soort 'dubbelkerk'. In alle gevallen was het concept van de lekenkerk hiërarchisch ondergeschikt aan dat van de 'moederkerk': seigneurale bouwschema's ontbraken geheel, terwijl in een aantal gevallen de parochiekerk niet veel meer was dan een onbeduidende zaal.³⁰ Sinds de ontbinding van de kapittels in de Franse tijd is de overgrote meerderheid van de parochiekerken – juist omdat zij zo veel minder aanzienlijk waren – gesloopt en werden de voormalige collegiale kerken voor de parochiedienst geschikt gemaakt. Men kan zich een goed beeld vormen van hetgeen verloren ging als men het deel 'Die ehemaligen Kirchen, Klöster usw' uit de reeks 'die Kunstdenkmäler der Stadt Köln' doorbladert. Twee kerken vallen daarbij in het bijzonder op: Klein Sankt Martin, de parochiekerk van het naburige Damesstift Sankt Maria im Kapitol, waarvan de toren behouden bleef, en de middeleeuwse kerk van Sankt Mauritius, die afhing van het klooster van Sankt Pantaleon (afb. 9). In dit laatste geval weerspiegelde het bouwconcept van de zichtzijde van de parochiekerk – in dit geval de oostpartij – het markante beeld dat de westzijde van de voormalige moeder-abdij nog steeds oproept³¹ (afb. 10). De toren van Klein Sankt Martin zou uit de vijftiende eeuw dateren, een wel héél laat voorbeeld van de toepassing van 'Lombardische' spaarnissen met rondboogfriezen.³² Later dan de Utrechtse Geertekerk, maar in zijn tijd beslist geen unicum.³³

In de stad Luik, hoofdstad van het gelijknamige bisdom dat, evenals Utrecht, tot de Keulse kerkprovincie behoorde, was de positie van het kathedrale kapittel zo mogelijk nog dominanter dan in Keulen. De 'Chanoines tréfonciers' van het Domkapittel waren mede-eigenaren van het grondbezit van het bisdom en wisten in de loop der eeuwen de bisschop uit tal van zijn oorspronkelijke rechten te verdringen. Van

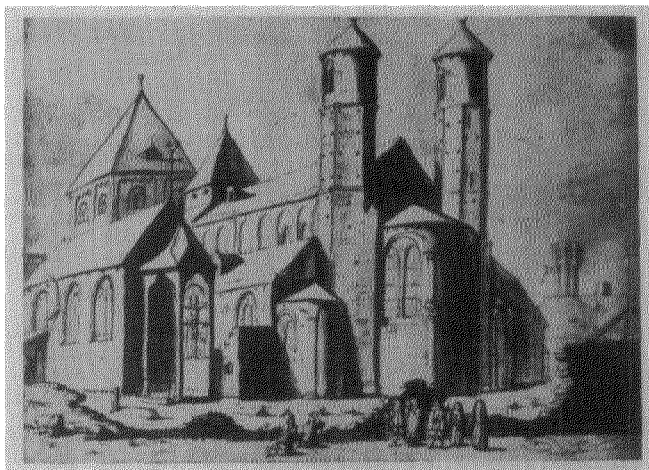

Afb. 9. Keulen, Sankt-Pantaleon, westfaçade (foto auteur).

Henri Pirenne stamt de karakteristiek: 'République ecclésiastique, où l'évêque règne et ne gouverne pas'.³⁴

De opkomende burgerij vond in Luik dan ook niet, zoals overal elders in bisschopssteden, de kerkvorst als de grote tegenspeler tegenover zich, maar het kathedrale kapittel. Behalve de Lambertus-kathedraal telde de stad nog zeven kapittelkerken. Om de talrijke leken te kunnen bedienen stichtten de collegiale kerken – in navolging van de Saint-Lambert – en samen met de stedelijke abdij van Sint-Jacob, elf parochiekerken. Evenals in Keulen waren deze meestal vlakbij de 'moederkerk' gelegen³⁵ en vaak klein en onbeduidend. Het merendeel werd gesloopt, geen van deze kerken groeide ooit uit tot een fier symbool van de macht der gilden, die zich vanaf ca. 1300 onweerstaanbaar lieten gelden.³⁶ Volgens mij mag men hier uit concluderen dat de afhankelijke status van de parochies dergelijke 'provocerende' bouwconcepten in de weg stond.

Toch leidden afhankelijkheid en nabijheid van een 'moederkerk' niet noodzakelijkerwijs tot de bouw van onbedui-

Afb. 10. Keulen, Sankt-Mauritius, exterieur vanuit het zuidoosten (tekening van Justus Vingboons/Finkenbaum, 1664-1665).

dende parochiekerken. Dat blijkt uit het voorbeeld Maastricht, waar de bisschop van Luik mede-heer was. Naast zijn aan Onze-Lieve-Vrouwe gewijde kapittelkerk – de oude kathedraal van het bisdom Luik-Maastricht – met zijn door eerbiedwaardige tradities geijkte vormen, verrees kort na 1340 een ‘moderne’ gotische – aan Sint-Nicolaas gewijde – parochiekerk, waarvan het concept en de vormtotaal een eenheid vormen (afb. 11). Weer een eeuw later werd daaraan een statige westtoren toegevoegd, die naar de zichtzijde van het kapittelcomplex was gekeerd. Deze volgde vrij nauwkeurig het voorbeeld van de ‘grande Tour’ van de Lambertus-kathedraal te Luik, die niet veel ouder kan zijn geweest.³⁷ Veel imposanter is de toren van de parochiekerk van Sint-Jan die in opdracht van het rijksvrije kapittel, pal naast hun aan Sint-Servaas gewijde kerk, verrees (afb. 12). Vooral de bovenste geleding, die een nauwkeurige nabootsing is van het achtkant van de Utrechtse Domtoren, trekt de aandacht. Dit was beslist

Afb. 11. Maastricht, Sint-Nicolaas, exterieur vanuit het zuidwesten, 1740 (tekening toegeschreven aan de Beijer; Museum Boymans van Beuningen, Rotterdam).

geen uiting van burger trots, maar een verwijzing naar de afspraken die de proost van Sint-Servaas, Gijsbrecht van Brederode, als bisschop-elect op de Utrechtse zetel kon doen gelden.³⁸ De tweede kerkstichting door het kapittel van Sint-Servaas geschiedde in nauwe samenwerking met de magistraat. Het was de kerk van Sint-Matthias die in hoofdzaak de bewoners van de aanzienlijke nieuwe uitleg aan de noordzijde van de stad, die rond 1300 was gerealiseerd, moest bedienen. Een forse torenromp is het oudste gedeelte dat bewaard bleef; op een afwijkende as werd een weinig aanzienlijke driebeukige basiliek met enkelvoudig koor gebouwd. Rond 1500 was deze meest ‘burgerlijke’ kerk van de stad voltooid, maar wederom geen symbool van stedelijk zelfbewustzijn.³⁹

Buiten de orde: het zelfbewuste bouwen van de bedelordes

De grote architectonische prestaties van de ‘gotiek’ in de stedelijke sfeer in Maastricht zijn de kloosterkerken van de Dominicanen en de Franciscanen. Deze hebben geen torens, maar hoge, rijzige beuken en – net als veel later de Sint-Servaas – een compleet stelsel van luchtbogen. De hoge westgevels weerspiegelen de basilicale structuur der gebouwen, en zijn vrij van elke verwijzing naar de politieke structuren van stad en staat. De kerken verreesen, zoals steeds in onderlinge wedijver, vanaf ca. 1270: de Dominicanen dicht bij Sint-Servaas, de Franciscanen in de nabijheid van Onze-Lieve-Vrouwe⁴⁰ (afb. 13). Het concept voor deze kerken was in Keulen ontstaan. Daar hadden de beide ordes hun hoofdvestiging voor de ‘Germaanse’ landen. In een onderlinge wisselwerking ontstond het type van de ‘noordelijke’ ordekerk met haar driebeukige, basilicale aanleg en haar – van het binnenkoor der Franse kathedralen afgeleide – eenbeukige monnikskoren.⁴¹ De derde grote kloosterkerk, die van de reguliere kanunniken van de Orde van het H. Kruis, werd vanaf het midden van de vijftiende eeuw pal ten westen van de Sint-Servaas gebouwd. Het hoeft geen verbazing te wekken dat dit gebouw sterke gelijkenis vertoont met de beide oudere bedelorde-kerken omdat de regel van deze Zuid-Nederlandse orde sterk was geïnspireerd op die van de Dominicanen.⁴² Zij heeft echter geen luchtbogen en staat ook in andere opzichten dichter bij de parochiekerken die door de kapittels werden gesticht.⁴³

In geen van de drie bisschopssteden waarvan hiervoor sprake was, Keulen, Luik en Utrecht, werden parochiekerken met omgangskoren gebouwd. Daar zijn nochtans gebouwen bij die allerminst bescheiden van omvang zijn of uit een krappe beurs gefinancierd. De verklaring moet op een ander terrein worden gezocht, en wel op dat van de sociale verhoudingen. De bewuste parochiekerken hingen tot op zekere hoogte af van de plaatselijke kapittels en kloosters. Zoals bleek, namen deze instellingen evenmin het omgangskoor over bij de vernieuwing van hun kerken. De reden hiervoor werd al genoemd: de kapittels en de oude stedelijke abdijen waren, hoewel meestal door de bisschop gesticht, lager in rang dan het kathedrale kapittel, iets waarvan men zich terdege bewust was.⁴⁴ Omdat het omgangskoor het status-symbool-bij-uit-

Afb. 12. Maastricht, Sint-Servaas en Sint-Jan, exterieur vanuit het zuidoosten, 1612 (tekening toegeschreven aan R. Cantagallina; Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Brussel)

stek was van een Domkapittel, kon dit niet zonder irritatie te wekken en de hiërarchische verhoudingen en het decorum te schenden, worden overgenomen.⁴⁵ Waar de parochiekerken direct afhankelijk waren van de kapittels, zoals in Keulen en Luik is het daarom allerm minst verwonderlijk dat deze geen 'kathedrale' koorpartijen kregen. In de bisschopsstad Utrecht lag de situatie, zoals wij hiervoor al zagen, anders. Daar was de afstand tot de kapittels groter en had de stedelijke overheid wezenlijk invloed op het bestuur en het beheer van de parochies. Dit heeft echter niet geleid tot de overname van de koorpartij van de Dom in het ontwerp voor een Utrechtse burgerkerk. Omdat dit buiten de stad Utrecht, maar binnen het geestelijke en wereldlijke ambtsgebied van de bisschop wél gebeurde, ligt het voor de hand te veronderstellen dat de aanwezigheid of zelfs bewust uitgeoefende druk van het machtige Domkapittel de parochiebesturen in de 'hoofdstad' ervan heeft weerhouden hun prestigieuze koor te imiteren.

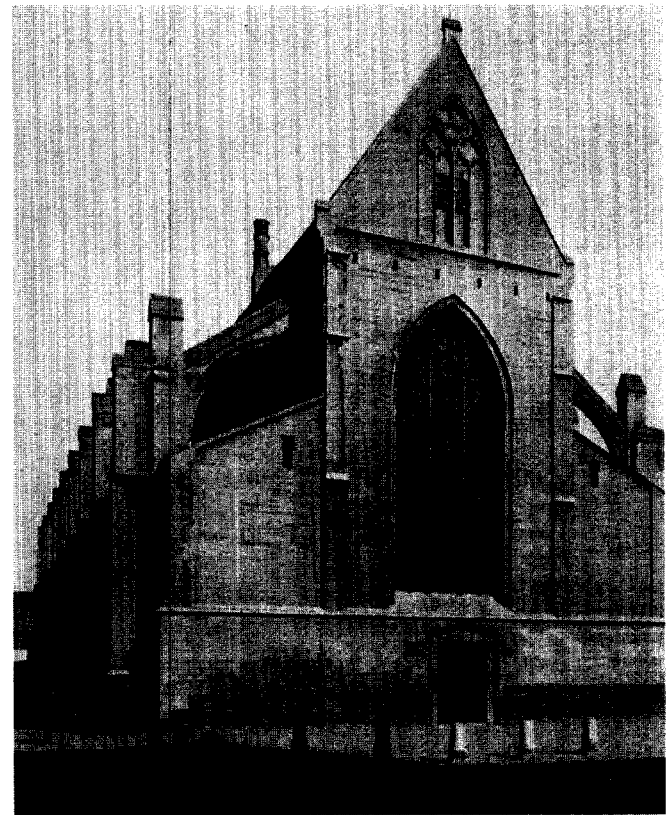
Binnen de grenzen van het betamelijke: leken bouwen aan hun kerken in een bisschopsstad

In plaats daarvan werden in Utrecht de zijbeuken van de Maria Minor of Buurkerk, de Sint-Jacobus en de Sint-Nicolaas even hoog en soms ook nog even breed gemaakt als het middenschip. De basilicale lichtbeuk verdween uit het zicht en er kwamen hoge kerkgevels aan de straat. De priesterkoren van de Buurkerk en de Jacobi kregen twee gelijkwaardige concurrenten: aan elke zijde één. Zo leek het alsof er drie kerken naast elkaar waren gebouwd, een 'verplichte' voor de parochie-geestelijkheid in het midden, en twee die uit de particuliere devotie van de zelfbewuste en welgestelde burgerij waren voortgekomen.⁴⁶ Ook elders staan hallenkerken die de sporen van deze emancipatie dragen, tot de allergrootste behoren die te Edam en te Monnikendam. Al deze verbouwingen vonden plaats tussen het eerste kwart van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw.⁴⁷ Tussen 1370 en 1452

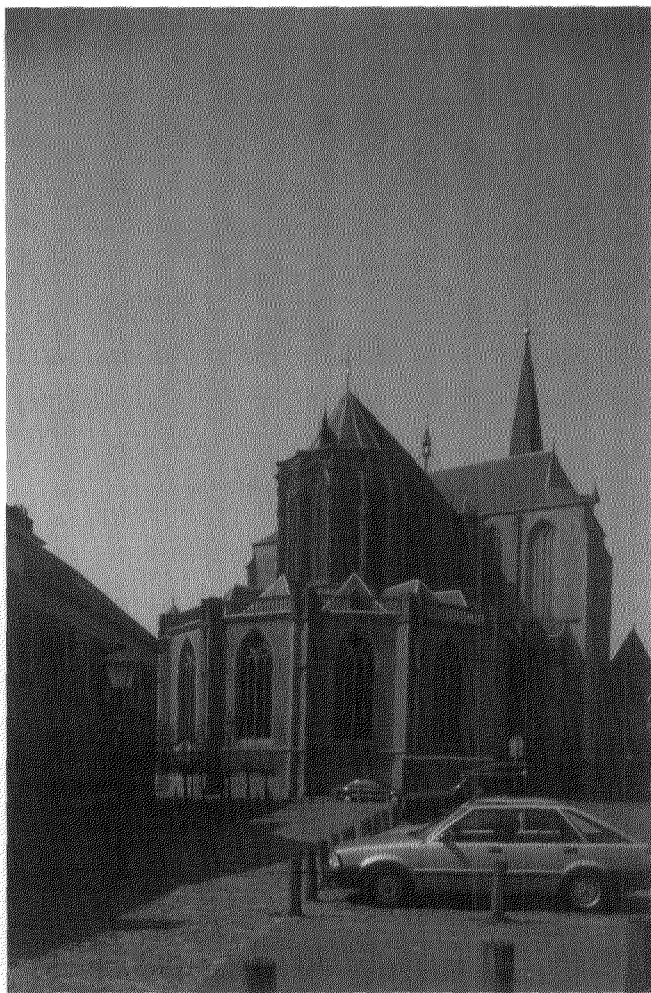
werd de parochiekerk van Sint-Michaël te Zwolle herbouwd in de vorm van een hallenkerk. Hier zijn dus geen sporen van de stapsgewijze uitbouw van een basilica, maar een lang en consequent volgehouden eenheid van vormgeving. Wat hier echter opvalt, is de wisseling in travee-maat ten westen van het transept. Deze wordt aanmerkelijk ondieper en lijkt het verschil tussen de liturgische ruimte aan de oostzijde en de meer profane aan de westzijde te markeren. Een middeleeuwse parochiekerk verenigde, veel meer dan wij doorgaans beseffen, tenslotte beide elementen in zich.⁴⁸

Verstoring van de orde: Burgerkerken met omgangskoren

Vernieuwend was het zeker, en niet alleen voor Kampen, toen de magistraat aldaar in het midden van de veertiende eeuw de opdracht gaf de hoofdkerk van de stad, de Sint-Nicolaas of Bovenkerk, van een nieuw koor met omgang en straalkapellen te voorzien. De stad Kampen in het Oversticht, het territorium van de Utrechtse bisschop aan gene zijde van de Veluwe, maakte destijds haar grootse bloeiperiode door. Dit was de voornaamste reden dat Kampen deze zelfbewuste keuze maakte voor een bisschoppelijk koorconcept, zoals Lübeck dat als eerste stad ongeveer honderd jaar tevoren, bij

Afb. 13. Maastricht, voormalige Franciscanenkerk, westfaçade (naar: *De monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Limburg* (noot 40), afb. 154).

Afb. 14. Kampen, Sint-Nicolaas, exterieur vanuit het oosten (foto auteur).

de herbouw van de Mariakerk, had gedaan⁴⁹ (afb. 14). Het omgangskoor zou korte tijd later door andere steden in de Nederlanden worden overgenomen.⁵⁰ Maar de Kampense vroedschap liet het daar niet bij: ongeveer twintig jaar later werden het binnenkoor en de koorlantaarn van de Sint-Nicolaas alweer vervangen, en ditmaal volgens een geheel ander en hoogst 'modern' ontwerp.⁵¹ Door af te zien van luchtbogen nam de koorlantaarn het karakter aan van een eenbeukige kapel, de voornaamste architectonische representatie van het Franse koningschap sedert het midden van de dertiende eeuw.⁵² Het 'archetype' hiervan was de Sainte-Chapelle-du-Palais te Parijs, waar de heiligste relieken van de Christenheid werden bewaard en dat – midden in de Seine gelegen – het beeld van de stad bepaalde voor eenieder die haar vanuit zee naderde.⁵³ De stichter van deze koningskapel, Lodewijk IX de heilige, was lid van de Derde Orde van Sint-Franciscus.

Dit was een van de redenen waarom de Franciscanen als eersten het voornaamste gedeelte van de Sainte-Chapelle, de vorstelijke ruimte op de verdieping, citeerden in hun kloosterkerken. Niet alleen in de bovenkerk te Assisi, waar de stichter van de orde Franciscus begraven ligt, maar ook in de koorpartij van de moederkerk van de Franciscaanse klooster-Provincie die Keulen tot hoofdstad had. De Dominicanen hadden hun moederkerk voor het Heilige Romeinse Rijk ten noorden van de Alpen al eerder in deze stad gebouwd. In de loop van de dertiende eeuw zouden ze het kerktype van de Franciscanen over nemen, zodat de eerste kerken die door beide kloosterordes in onze gewesten werden gesticht veel gelijkenis vertonen. Met de bouw van deze kerken werd de kapel als koortype bij ons geïntroduceerd. Niet als koorlantaarn, zoals later in Kampen, maar op de begane grond.⁵⁴ Het is tekenend voor de maatschappelijke verhoudingen dat het kenmerk-bij-uitstek van de Franse koningsarchitectuur sedert het midden van de dertiende eeuw, in de steden werd geïntroduceerd door een op de leken gerichte beweging als de orde der Franciscanen.

In het laatste kwart van de veertiende eeuw werd een aantal stedelijke parochiekerken voorzien van omgangskoren. Dat gebeurde aan de Sint-Walburgis te Zutphen rond 1375, aan de Sint-Bavo te Haarlem en aan de Sint-Nicolaas in Amsterdam enige jaren eerder, en aan de Sint-Catharina in dezelfde stad, evenals aan de Leidse Sint-Pieter, rond 1390.

In de vijftiende en de vroege zestiende eeuw werd in de noordelijke en de zuidelijke Nederlanden nog menig koor van een stadskerk in een omgangskoor getransformeerd of als zodanig nieuw gebouwd. Hun bouwheren zochten alsnog aansluiting bij een traditie, die zijn aanvankelijke, emancipatoire betekenis al had verloren.

Waarom de omgangskoren soms wel, en soms niet met straalkapellen werden uitgevoerd, is vooralsnog in veel gevallen onduidelijk. Een ander opmerkelijk verschil is dat in aandacht voor de vormgeving, met name van het inwendige. Het binnenkoor van de Sint-Bavo in Haarlem maakt een plompe en onbeholpen indruk in vergelijking met de elegante wandbehandeling van de Catharina in Amsterdam, terwijl het inwendige van de Leidse Sint-Pieter het midden tussen beide houdt. Was dit een kwestie van bekwaamheid van de bouwmeester en de bouwéquippe? Stellig niet. Het zal veeleer een kwestie van geld en ambitie zijn geweest. Een sterke aanwijzing daarvoor is de bouw van het koor van de Pieterskerk. Deze werd gesuperviseerd door de meester van de Kampense bouwloods, Rutger van Keulen. Terwijl hij in Kampen Europese architectuur-geschiedenis schreef, voegde hij in Leiden, bekwaam maar pretentieloos, geprefabriceerde en zelf-ontworpen elementen tezamen in een sobere baksteenwand.

Als wij Pontanus (1611) en Vondel mogen geloven, had de Amsterdamse vroedschap grootse bedoelingen met haar nieuwe parochiekerk: zij moest lijken op de kathedraal van Amiens. Feit is dat een geschilderde 'maquette' uit 1480-'90 en de opmerkelijk rijke vormgeving van het inwendige met omgangskoor en kapellenkrans deze vergelijking ondersteunen.⁵⁵ Waarschijnlijk werd in de Catharinakerk voor het eerst

het zeldzame type bundelpijler toegepast dat het gezamenlijke kenmerk zou worden van de drie grote gotische stadskerken van het opkomende Amsterdam: de Sint-Catharina, de Sint-Nicolaas en de Nieuwezijds Kapel of Heilige Stede.

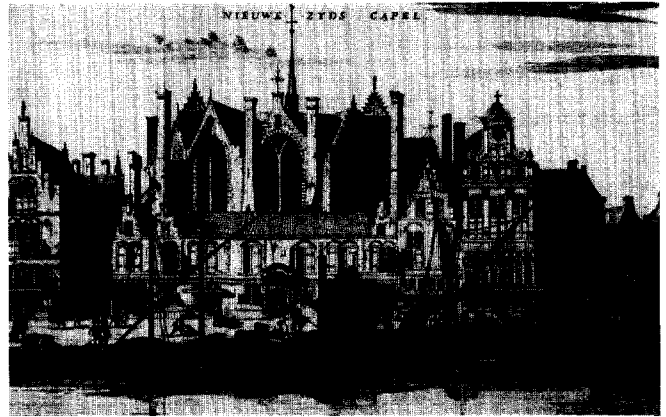
God woont achter alle gevels

Rond veertienhonderd werd de bevolking van Amsterdam geconfronteerd met een nieuw fenomeen: de pas gebouwde kooromgang van de hoofdkerk van de stad, de Oude of Sint-Nicolaaskerk, weerspiegelde de geveltoppen van de burgerhuizen (afb. 15). Het woord uit de apocalyps van Johannes 'In het huis van mijn Vader zijn vele woningen' was zichtbare werkelijkheid geworden. De uitwendige afsluiting van de traveeën van de kooromgang kreeg voor het eerst de vorm die tot nog toe voorbehouden leek aan de sluitwand van het kerk-schip of de transeptarm: een gevel met een groot venster en top. Daardoor kregen de segmenten van de omgang een aanzienlijke mate van visuele zelfstandigheid en speelden zij een grotere rol in het stadsbeeld dan ooit tevoren het geval was geweest. De keuze voor houten gewelven vanwege de plaatselijke bodemgesteldheid maakte het doorvoeren van deze conceptuele vernieuwing relatief eenvoudig.

Het voorbeeld van de Oude kerk werd in de stad zelf, ongeveer een eeuw later, overgenomen in het concept voor de brede kooromgang van de Nieuwezijds Kapel (afb. 16). Niet alleen de afhankelijkheid in kerkrechtelijke zin van de Heilige Stede van de Sint-Nicolaaskerk zal hiertoe aanleiding hebben gegeven, maar ook hun ligging. Beide koren grensden aan een gracht en hadden zowel aan het spiegelende watervlak als aan de open ruimte de grote stedenbouwkundige 'impact' te danken van hun gevelrijke zichtzijde. Deze constellatie bestaat nog steeds in Gouda waar de gevels van het omgangskoor van de Sint-Jan zich sinds het einde van de vijftiende eeuw in het water spiegelen. De toepassing van monumentale gevels bleef echter niet beperkt tot de kooromgang. Ook de afzonderlijke traveeën van de zijbeuken werden er wel van voorzien. In Den Haag zijn zowel de zichtzijde

Afb. 15. Amsterdam, Sint-Nicolaas (Oude Kerk), kooromgang vanuit het oosten (naar: Ozinga (noot 56), afb. 116a).

Afb. 16. Amsterdam, Nieuwezijds Kapel, kooromgang vanuit het oosten, 1663 (kopergravure van Jacob van Meurs).

van de Kloosterkerk als de noordelijke en zuidelijke gevel van de Sint-Jacobskerk rond 1500 volgens dit schema uitgevoerd.⁵⁶ In beide gevallen ontstonden er uiterst monumentale gevelwanden die ter plaatse slechts vergeleken kunnen worden met de koorsluiting van de gesloopte paleiskapel van Maria-ten-Hove en de gevel van de paleisaula van Floris V, de zogenaamde Ridderzaal.⁵⁷ De overeenkomst met paleisarchitectuur is allerm minst toevallig. Een hoogopgaande topgevel geflankeerd door traptorens was eeuwenlang een architectonische 'afkorting' voor de hemelse stad. Vorsten als de Hollandse graaf Floris V bedienden zich daarvan, maar ook zelfstandig en machtig geworden steden zoals de 'koningin van de Hanze' Lübeck. Deze stad bezit een oud en welsprekend voorbeeld: de zichtzijde van het Heilig-Geist-Hospital met de bouw waarvan vóór 1287 een begin werd gemaakt.⁵⁸ In steden als Stralsund en Tangermünde werden raadhuisfronten gerealiseerd die bestaan uit een ritmische afwisseling van topgevels en ranke torens. Deze prachtfaçades zijn gedeeltelijk loos en geven zicht op de hemel die zij symbolisch verbeelden.⁵⁹ Was immers niet elke stad een voor-afbeelding van het hemelse Jerusalem? Was niet elk raadhuis de zetel van het 'goede bestuur' dat de komst van Gods rijk moest voorbereiden?⁶⁰

De particuliere burgers namen het gevelschema over, zij het in enigszins gereduceerde vorm. De topgevel, geflankeerd door arkeltorens, verscheen in onze steden.⁶¹ Andere rijke burgerhuizen kregen een gevel waarvan het schema was ontleend aan dat van de laatmiddeleeuwse transeptfaçades van de grote stedelijke kerken. Drie sterke voorbeelden uit vele: het huis Groenewoude aan de Utrechtse Oude Gracht, het huis 't Sestigh' aan de Naamse straat te Leuven en het huis 'Zum Granen' dat aan de Alter Markt in Keulen stond. Aaneengesloten gevelreeksen, die meestal eenvoudiger van karakter waren, vormden vanaf de late Middeleeuwen de wanden van de straten en grachten van de welvarende steden in de Nederlanden. De introductie van gevelreeksen aan kerken in een stedelijke omgeving kan men als het spiegelbeeld be-

schouwen van de receptie van kerkelijke elementen in de burgerarchitectuur. Beide deden de grenzen tussen het 'geestelijke' en het 'wereldlijke' domein verder vervagen. Dat de metafoor van het burgerhuis voor de Hemelse stad al wijd en zijd verbreid moet zijn geweest in het laat-middeleeuwse Europa blijkt uit de wijze waarop de hemel is voorgesteld op een tympaan van omstreeks 1450 in de Dom van Würzburg. Hier zijn het geen citaten uit de vesting-, kerk- en paleisarchitectuur, met behulp waarvan de hemelse stad gewoonlijk wordt aangeduid, maar is het een burgerhuis met trapgevel dat de eeuwige woonplaats van God en zijn uitverkorenen moet verbeelden. Onder de gelukkigen bevindt zich dan ook de prominente, want door geen andere afgedekte gestalte van een zelfbewuste burger.⁶²

Nieuwe torens uit het zuiden

In het Noordbrabants Museum te Den Bosch kan men op een altaarstuk dat de Kruisiging voorstelt en dat aan een navolger van Pieter Breughel de Oude (ca. 1525 - 1569) wordt toegeschreven, een interessante afbeelding vinden van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen.⁶³ Opvallend hieraan is de reusachtige vieringtoren die de noordelijke toren van de huidige kathedraal, die 123 m. hoog is, met ongeveer veertig meter overtreft! De zware, achthoekige aanzet uit het einde van de vijftiende eeuw, die nog steeds het inwendige van de viering in de hoogte afsluit, bewijst dat men werkelijk van plan was een dergelijke bekroning op te richten. In 1535 kwam echter de huidige, uiterst bescheiden lantaarn tot stand.⁶⁴ In een andere kwartier-hoofdstad van het hertogdom Brabant, 's-Hertogenbosch, was even eerder een zeer imposante toren geplaatst op de viering van de hoofdparochiale kerk van Sint-Jan. Dat men ervan af zag de oude, nogal onaanzienlijke westtoren te verhogen en de vieringtoren tot de blikvanger van de stad uitbouwde, wijst erop dat men bewust wedijverde met de zusterstad aan de Schelde. De toren verbrandde echter al in 1584 en werd vervangen door het huidige lage koepeldak.⁶⁵

De bouw van vieringtorens op stadskerken was aan het begin van de zestiende eeuw niets nieuws. De hoogte echter die in Antwerpen was gepland en die in Den Bosch werd gerealiseerd, gaf het verschijnsel een plaats en een dimensie die het nooit tevoren had bezeten. Het stedelijke landschap in de Nederlanden was weer met een nieuwe uiting van burgertrots verrijkt. Bijna was het in Haarlem anno 1500 ook zover gekomen, als de daartoe zeer versterkte viering van de grote Sint-Bavo de prestigieuze constructie van de Antwerpse bouwmeester Anthonis Keldermans tenminste had kunnen dragen. Omdat het met een stenen toren niet lukte, werd er een in hout ontworpen die nog tijdens de bouw aanzienlijk werd verhoogd, zó graag wilde men een teken stellen.⁶⁶ In Hulst werd reeds in het midden van de veertiende eeuw een stenen vieringtoren gezet op de kerk van Sint-Willibrord die sindsdien vele gedaanteverwisselingen heeft ondergaan.⁶⁷ Hier in het graafschap Vlaanderen en in het bisdom Doornik betekende de bouw van een dergelijke toren echter geen ver-

nieuwing maar de continuering van een oude traditie. Deze had zijn wortels in het bouwconcept van de grote Karolingische rijksabdijen. De vieringtorens, die hier voor het eerst optreden, werden vervolgens overgenomen in de kerkelijke architectuur van verschillende heersers in het noordwestelijke deel van het huidige Frankrijk en in Vlaanderen. In dit laatste vorstendom worden zij op prominente wijze toegepast vanaf het begin van de twaalfde eeuw. De abdijkerken van Sint-Baafs en Sint-Pieters te Gent vormden twee vroege en prominente voorbeelden. De vieringtoren gaat vervolgens als kenmerk over op de dochterkerken van deze abdijen in de stad: Sint-Jan, Sint-Nicolaas en Sint-Jacob. Ook als deze kerken in gotische trant worden verbouwd, blijft de vieringtoren als element behouden.⁶⁸

Met hun uiterlijk gebeurt echter iets interessants: zij krijgen als regel een vijf-delige bekroning bestaande uit een hoger, centraal gedeelte met vier lagere, omringende elementen. Dit motief, dat was ontleend aan de kathedraal en de stadskerken van de kerkelijke hoofdstad van Vlaanderen, Doornik, vindt vervolgens ingang in de torenbouw van de aangrenzende noordelijke gewesten, met name in Zeeland en Holland. De torens van de beide parochiekerken van Delft, de Oude of Sint-Hippolitus en de Nieuwe of Sint-Ursulakerk vertonen, hoe veel zij verder ook van elkaar mogen verschillen, beide deze kenmerken. De toren van de Hippolytus is een gesloten bakstenen kolos van rond 1325 die ter hoogte van de vijfdelige bekroning veelhoekig wordt. De toren van de Ursula gaat al ter halve hoogte over op een achthoekig grondplan. Hier begint sedert 1412 de derde geleding, die tevens de aanzetten van de vier forse flankerende fialen omvat. De bovenste geleding van de rijk versierde toren van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Breda kreeg tegen 1500 slechts vier kleine, ranke hoekfialen die door luchtbogen met het centrale achtkant zijn verbonden. Hoewel de torens alle drie onmiskenbaar tot een andere bouwtraditie behoren, hebben ze de verwijzing naar de steden van Vlaanderen in hun meest markante want hoogste geleding gemeen.⁶⁹

Betrekkelijke tekens van vernieuwing

'Vooruitgang' en 'stilstand', 'behoud' en 'vernieuwing' zijn zeer betrekkelijke begrippen, ook in de geschiedenis van de architectuur. Het bereiken van een maatschappelijke machtspositie gaat altijd vergezeld van de vraag naar een adequate materiële expressie daarvan. Als het daarbij om nieuwe groeperingen gaat, ligt het antwoord op die vraag niet direct voor de hand, zij het dat de 'parvenu' zich altijd met de attributen van de 'arrivé' zal willen tooien.⁷⁰ Welke groep van gevestigde machthebbers deze laatste dan is en welke 'attributen' uit diens entourage worden gekozen, wordt steeds in hoge mate bepaald door de omstandigheden. Tot die 'attributen' behoren het architectonische concept en de stijl waarin dit wordt uitgevoerd. Soms zijn beide onlosmakelijk met elkaar verbonden, zoals bij de Franse koningskerken, die wij gewoonlijk gotische kathedralen noemen. Meestal staan zij los van el-

kaar, zoals bij de (gedeeltelijke) herbouw in gotische trant van een aantal kapittelkerken in Keulen, Luik en Utrecht, waarvan hiervoor sprake was. Het concept van het gebouw of bouwdeel wordt gehandhaafd, terwijl de vormtaal 'modern' is. Houdt men ook aan de oude vormtaal vast, dan gaat het om méér dan een zeker gevoel voor traditie. Dit nadrukkelijk archaïsche bouwen suggereert een hoge ouderdom en een vaste plaats in een oude structuur. Hiervan werden uiteenlopende voorbeelden gegeven: het bouwgedrag van de Keulse kapittels in de eerste helft van de twaalfde eeuw en het uiterlijk van de toren van menige stads- of dorpskerk in de late Middeleeuwen. In beide gevallen hebben wij van doen met een uiting van het verlangen naar onbeweeglijkheid. Waar het de Keulse kapittels betreft uit angst voor verlies van eerbiedwaardige posities aan de top van het aartsbisdom. Waar het de parochiekerken en kapellen betreft door het ontbreken van 'ongepaste' ambitie. Het verschil tussen beide blijkt, zoals altijd, uit de bouwconcepten die werden gebruikt.

Dit archaïsme is de meest radicale expressie van hiërarchische verhoudingen. Het is in vele gevallen de afspiegeling van maatschappelijke structuren die onder toenemende druk staan.

Het tegendeel is de introductie van nieuwe architectonische concepten en bouwwijzen. Eén van de meest indrukwekkende voorbeelden is de receptie van de Franse 'koningsgotiek' door het Keulse Domkapittel. Dit was geen doorbreking, maar veeleer de accentuering van hiërarchische structuren. Het Keulse Domkapittel kon zich immers gelegitimeerd voelen tot het gebruik van koningsarchitectuur omdat in haar domkerk het gebeente rustte van de heilige Drie Koningen; bovendien had de Keulse aartsbisschop het recht de koningen van het Heilige Roomse Rijk te kronen.⁷¹ De herbouw van de moederkathedraal in Frans-koninklijke vormen had weer tot gevolg dat in de hoofdsteden van de suffragane bisdommen van Keulen, Luik en Utrecht, de kathedralen eveneens volgens het Franse type werden verbouwd. Dit confronteerde ook daar de overige bisschoppelijke kapittels nadrukkelijk met hun tweede-rangs positie.

Het was een affront voor de kathedrale kapittels toen stedelijke overheden de kathedrale architectuur adopteerden voor hun parochiekerken. Hiermee onderstreepten zij hun 'onafhankelijke' positie. De stedelijke gemeenschap was van oudsher een 'Fremdkörper' in een op grondbezit, persoonlijke onvrijheid en door God gegeven hiërarchische verhoudingen gebaseerde samenleving. De stad paste daar niet in, kon daar ook niet in passen, en was daarom gedwongen haar eigen 'decorum', ook inzake architectuur, te ontwikkelen. De bedelordes verkeerden in een vergelijkbare positie. Hun kloosters werden zelden door adellijke heren gesticht die er hun familieleden – dood of levend – in onder brachten zoals zij in hun 'eigen' abdijen, priorijen en kapittelkerken deden. Ook hier stond niet vast wat 'gepast' en 'ongepast' bouwen was, omdat de nieuwe ordes niet in de traditionele hiërarchische verhoudingen pasten. Elke keuze was dus per definitie 'onge-

past'. Ook die voor de Franse koningskapel als koor-model. De persoonlijke stellingname van de 'uitvinder' ervan, de heilige koning Lodewijk IX, bracht uitkomst. Zijn inzet voor de Franciscaanse idealen legitimeerde hun architectonische concept.

Door toenemende macht en rijkdom ertoe in staat gesteld, eïgent de stedelijke burgerij zich langzamerhand alle belangrijke architectonische statussymbolen toe van de gevestigde orde, zowel de wereldlijke als de geestelijke. Omdat beide, nauw met elkaar verweven gezagsstructuren, in de loop der eeuwen vast waren verankerd in een theocentrisch wereldbeeld, is elk stedelijk gebruik van hun uitdrukkingvormen, dus ook van hun architectuur, onvermijdelijk een 'misbruik', want een profanisatie daarvan.

In het voorafgaande werden twee heel duidelijke voorbeelden aangestipt van een dergelijke 'verburgelijking'. De toepassing van de seigneurale toren aan parochiekerken en andere stedelijke gebouwen, en de bouw van broederschapskoren en raadskapellen.

Zolang torens nog het attribuut waren van bouwheren die door God gegeven gezag uitoefenden over de grond en zijn bewoners, waren deze voorzien van hooggelegen kapellen waarin de heer werd opgenomen in de hemelse orde. Zodra de stad zich ervan gaat bedienen, verdwijnen deze heiligdommen van een 'feodale' samenleving. Zo wordt ook de clerus beroofd van haar exclusieve rechten op het hoogkoor van het kerkgebouw. Terwijl de leek, als hij geen grondheer is, al eeuwen door muren en hekken buiten het koor wordt gesloten, bouwen zelfbewuste burgers als leden van vrome broederschappen hun eigen koren, naast die van de geestelijkheid, tenminste even groot en even rijk, en zingen daar de eigen leken-getijden. Ook de stedelijke raad bouwt grote koren aan de eigen kerken, verricht daar rechtshandelingen onder het wakend oog van God en zijn heiligen, of smeekt daar hun zegen af over werk en stad.

Ofschoon de stedelingen de attributen van de oude orde profaniseren, werken zij intussen minstens even hard aan de heilijg van het stedelijk bestaan.

Zij doen dat onder andere door hun stad voor te stellen als een voor-afbeelding van het hemelse Jerusalem, en door het stedelijke landschap van gevels en torens te integreren in de architectuur van kerken, afbeeldingen van de Hemelse Stad-bij-uitstek. De gevel-koren van de Sint-Jan in Gouda en de Sint-Nicolaas of Oude Kerk te Amsterdam zijn daarvan nog steeds uitstekende voorbeelden.

Het samenleven van vrije burgers werd, zeker aanvanke-lijk, als een inbreuk ervaren op de goddelijke wereldorde. Dit kon echter weer gelegitimeerd worden als een deel van het christelijke gemenebest door zelf-ontwikkelde beelden en symbolen, die voor een belangrijk deel in de stedelijke kerke-lijke architectuur zijn geïntegreerd.⁷²

Noten

- 1 Bij de sloop van de Oranjekapel te Utrecht (Amsterdamsestraatweg 441a) werd de toren gespaard als gevolg van een actie van de buurtbewoners. Als motief werd het beeldbepalende element voor dat deel van de Amsterdamsestraatweg aangedragen. Om dezelfde reden ont kwam de toren van de H. Hartkerk in Breda aan de sloophamer. Gespaarde torens kunnen een nieuwe functie krijgen. Zo werd de Onze Lieve Vrouwetoren in Zwolle (1460-1540) in de 19de eeuw als watertoren gebruikt (H. Janse, *Torens. Hoogtepunten in de Lage Landen*, Amsterdam 1977, no. 55). In Utrecht werd de watertoren aan de Amsterdamsestraatweg 380 gekocht door een particulier, die aan de Lauwerhof 19 huisvest momenteel het waterleidingmuseum (B. van Santen, *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht 1850-1940*, Zwolle 1990, p. 115, afb. op pp. 115, 116). Beroemde beeldbepalende torens zijn bijvoorbeeld de Eifeltoren en de Funkturm op de Alexanderplatz in Berlijn. Mutatis mutandis geldt hetzelfde voor wolkenkrabbers: zie T.A.P. van Leeuwen, *The Skyward Trend of Thought. Five Essays on the Metaphysics of the American Skyscraper*, The Hague 1986.
 - 2 "Lange Jan" wordt bijvoorbeeld de abdijtoren in Middelburg en de Onze Lieve Vrouwetoren in Amersfoort genoemd; de naam "Scheve Jan" voor de Oudekerkstoren te Delft spreekt voor zich; de Montelbaanstoren in Amsterdam kreeg door zijn onbetrouwbare slagwerk de bijnaam "Malle Jaap"; de Onze Lieve Vrouwetoren in Zwolle heet in de volksmond de "Peperbus" dankzij zijn eenvoudige koepel. Zie: Janse 1977 (noot 1), no. 9, 10, 15, 45, 55.
 - 3 A.J.J. Mekking, 'Het "Eedsreliëf" in de Onze Lieve Vrouwe kerk te Maastricht. Een iconografische studie' (pp. 109-155), in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, Jrg. 109 (1973), pp. 121, 123. Voorbeelden: het "Brautportal" in de Obere Pfarrkirche zu Unserer Lieben Fraue in Bamberg (R. Suckale, 'Statuen und Bilder für Bischöfe und Bürger 1300-1500' (pp. 88-109), in: R. Suckale e.a. (red.) *Bamberg. Ein Führer zur Kunstgeschichte der Stadt für Bamberger und Zugereiste*, Bamberg, 1993, pp. 95-96), het westportaal van de kerk in Felsőörs (D. Dercsényi, *Romanesque Architecture in Hungary*, Budapest 1975, p. 18, afb. 105-106) en het westportaal van de kathedraal van Freiburg i.Br. (G. Münzel, *Der Skulpturenzyklus in der Vorhalle des Freiburger Münsters*, Freiburg 1978, passim, afb. op p. 236). Maria's verlovings met Jozef wordt door de Meester van Flémalle in een kerkportaal voorgesteld (J. de Jongh, *Architectuur bij de Nederlandsche schilders vóór de hervorming*, Amsterdam, Mechelen 1934, pp. 165-166, afb. 153). In dezelfde entourage plaatst Hubert van Eyck de Annunciatie, Maria's huwelijk met God (C.D. Cuttler, *Northern Painting. From Pucelle to Bruegel/Fourteenth, Fifteenth and Sixteenth Centuries*, New York, Chicago, enz. 1968, p. 89, afb. 105).
 - 4 E.H. ter Kuile, *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Geïllustreerde beschrijving 4. De provincie Overijsel. Eerste stuk: Twente*, Arnhem 1934, pp. 51-52; D. Callebaut, 'De Sint-Laurentiuskerk van Ename (stad Oudenaarde, prov. Oost-Vlaanderen): een vroeg-11de-eeuws symbool van *stabilitas regni et fidelitas imperatoris*' (pp. 435-470), in: *Archeologie in Vlaanderen*, Jrg. 2 (1992), pp. 456-457. Andere voorbeelden: Amerongen; Enschede; Gurk; Hochelten; Houten; Maastricht, Sint-Servaas; Naarden (W.J. Berghuis, *Langs de oude Zuidhollandse kerken. Kuststrook en Rijnland*, Baarn 1972, p. 139); Utrecht, bisschopsloge in de Domtoren (A.J.J. Mekking, *Het spel met toren en kapel. Bouwen pro en contra Bourgondië van Groningen tot Maastricht* (Clavis Kleine Kunsthistorische Monografieën, dl. 12), Zutphen 1992, p. 7). Zie voor het verschijnsel van de kapel op de verdieping: H. Hofrichter (red.), *Burg- und Schloßkapellen. Kolloquium des Wissenschaftlichen Beirats der Deutschen Burgenvereinigung*, Stuttgart. 1995.
 - 5 A.J.J. Mekking, 'De zogenaamde Bernold-kerken in het sticht Utrecht. Herkomst en betekenis van hun architectuur' (pp. 103-151, 263-264), in: R.E.V. Stuip & C. Vellekoop (red.), *Utrecht tussen kerk en staat. Utrechtse bijdragen tot de mediëvistiek*, dl. 10, Hilversum 1991, pp. 118-133.
 - 6 G.W.C. van Wezel, 'De bouwgeschiedenis van de St.-Janskerk te Utrecht tot 1700' (pp. 105-158), in: *Restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht. Jaarverslag 1979, 1980, 1981*, nr. 6, Utrecht 1983, p. 128. Van Wezel (1983, p. 117) verwijst naar H.E. Kubach & A. Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas. Katalog der vorromanischen und romanischen Denkmäler*, Bd. 2. L.-Z. Berlin 1976, pp. 1161-1162, die de tweede westbouw in de tweede helft van de 11de eeuw dateren. Het enige materiële aanknopingspunt waarop een datering gebaseerd zou kunnen worden, is een zeventiende-eeuwse tekening van de zuidelijke toren van deze koorpartij. Heowel de gelijkenis met de torens van de overige Bernoldkerken, voor zover bekend, groot moet zijn geweest, volgt de bovenste geleiding een ander voorbeeld (zie noot 5).
- De spaarnis met boogfries die dit paar westtorens van de Sint-Jan sierde, kwam verder voor aan de westpartij van Sint-Marie en aan de Nicolaïkerk. Omdat de eerste ouder en goed dateerbaar is, vormt deze een interessant punt van vergelijking. Het plan voor de herbouw van de keizerlijke Mariakerk moet voor de dood van keizer Hendrik V in 1125 vast hebben gestaan. Omdat het hier de introductie van een, in onze streken nog volmaakt onbekend, noord-Italiaans kerkconcept betrof, ligt het voor de hand te veronderstellen dat het nieuwe westkruis van Sint-Jan na die datum werd geconcepieerd. De bouw van een nieuwe westpartij zal dan hebben samengehangen met de ommanteling van de schipzuilen teneinde deze de vorm van pijlers te geven. Dit gebeurde omdat men blijkbaar van plan was het schip in steen te overwelden. Daarop wijst de vondst van een voetplaat aan de schipzijde van een pijler die een gewelddienst in de vorm van een driekwartzuil had moeten dragen. Alles wijst erop dat men de formatie van vierkante gewelvvakken, volgens het gebonden stelsel, in zin had. Deze werden, kort na de bouw van de Mariakerk, in de Nicolaïkerk aangebracht. Kort samengevat lijkt de drastische herbouw van de Janskerk in het tweede kwart van de twaalfde eeuw te moeten worden gedateerd (Zie verder: A.J.J. Mekking, *Twee Keizers, twee kerken. De kapittelkerk van Maria Maior te Utrecht. Aspecten van de bouwgeschiedenis en de betekenis van het architectonische concept* [in voorbereiding]).
- 7 E.H.P. Cordfunke, *Opravingen in Egmond. De abdij van Egmond in historisch-archeologisch perspectief*, Zutphen 1984, p. 78; E.H.P. Cordfunke, *Gravin Petronella van Holland ca. 1082-1144. Holland in het begin van de 12e eeuw*, Zutphen 1990, p. 65.
 - 8 Dorpskerken in het graafschap Holland (het huidige Zuid-Holland):
 - Bodegraven: begin 15de eeuw (Berghuis 1972 (noot 4), p. 18, afb. op p. 19).
 - Hendrik-Ido-Ambacht: 14de eeuw (W.J. Berghuis, *Langs de oude Zuidhollandse kerken. Waarden en eilanden*, Baarn 1973, p. 137, afb. op p. 153).
 - Leiden, De Waard (Sint-Pancras/Hooglandse Kerk): midden 14de eeuw (Berghuis 1972, pp. 10-11, afb. op p. 28).
 - Mijnsheerland: midden 15de eeuw (Berghuis 1973, pp. 133-134, afb. op p. 148).
 - Katwijk a/d Rijn: toren uit 1378 (Berghuis 1972, pp. 46-47, afb. op p. 66).
 - Naaldwijk: bovenste torengeliding ca. 1500? (Berghuis 1972, pp. 138-140, afb. op p. 152).
 - Noordwijk, kerk van Sint-Jeroen: midden 15de eeuw (E.H. ter Kuile, *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Geïllustreerde beschrijving, dl. 7. De provincie Zuidholland. Eerste stuk: Leiden en westelijk Rijnland*, 's-Gravenhage 1944, pp. 160-161, pl. CXLVII, 370).
 - Noordwijkerhout: begin 16de eeuw (Berghuis 1972, p. 57, afb. op pp. 76-77).
 - Rijswijk: geen eenduidig Lombardisch spaarveld (Berghuis 1972,

- afb. op p. 114).
- Voorburg: geen echt 'Lombardisch' veld, maar wel gepaarde boogfriesjes (Berghuis 1972, afb. op p. 113).
 - Voorhout: Lombardisch fries, maar onder de bovenste geleding (Berghuis 1972, afb. op p. 70).
 - 't Woud: een zeer algemeen voorkomend overkragend rondboogfries als daklijst (Berghuis 1972, afb. 150).
 - Zwammerdam: 1450-1550 (Berghuis 1972, pp. 17-18, afb. 37).
- Dorpskerken in Noord-Holland:
- Nieuwe-Niedorp: 15de eeuw (Vink-Sluis 1976, 62, afb. op p. 56).
 - Hippolytushoef, Sint-Hippolytuskerk: het bovenste 'Lombardische' spaarveld is een gevolg van een verhoging van de toren in de 15de eeuw (M. Vink-Sluis, *Langs de oude Noordhollandse kerken. Waterland / West-Friesland / Texel*, Baarn 1976, p. 131, afb. op p. 139).
- Dorpskerk in Utrecht:
- Linschoten: bovenste geleding in 1877 afgebroken, 15de-eeuwse 'Lombardisch' geleding eronder als archaisch aangemerkt (M.A. Prins-Schimmel, *Langs de oude Utrechtse kerken*, Baarn 1975, p. 76 met afb.).
- Dorpskerken in Brabant:
- Hoogeloon: 15de eeuw, misschien in 1435 gereed toen de tiendklok werd gegoten (W. van Leeuwen, *Langs de oude Brabantse kerken. Oostelijk Brabant*, Baarn 1974, p. 40, afb. op p. 56).
 - Luyksgestel: 15de eeuw (Van Leeuwen 1974, p. 37, afb. op p. 49).
- Dorpskerken in Gelderland:
- Rheden: E.H. ter Kuile, *De torens van Nederland*, Amsterdam 1941, afb. 6.
 - Voorst.
- Dorpskerk in Overijssel:
- Wespe: 14de-eeuw (E. Elzenga, *Langs de oude Overijsselse kerken*, Baarn 1972, afb. op p. 101).
- Dorpskerk in Drente:
- Zuid-Laren: ca. 1300 (R. Steensma, *Langs de oude Drentse kerken*, Baarn 1977, pp. 41-42, afb. op p. 49).
- 9 A. van Deijk, *Middeleeuwse kerken in Utrecht* (Clavis Kunsthistorische Monografieën, dl. V), Zutphen 1988, pp. 46-47, afb. 63.
 - 10 A.J.J. Mekking, *De Dom van bisschop Adalbold II te Utrecht. De architectuur en de rol van een elfde-eeuwse bouwheer* (Clavis Kleine Kunsthistorische Monografieën, dl. 15), Zutphen 1997, pp. 43-45: Het zegel van de provisorien van de Dom. Het zegel toont de toren in het midden van de westpartij en de Sint-Maartenstoren aan de noordzijde van het poortgebouw. De bovenste twee geledingen van beide zijn op het zegel van zuilenreeksen voorzien.
 - 11 H.W.E. Luyten, *Het Regulierenklooster Maria en de Twaalf apostelen te Utrecht* (Doctoraalscriptie; typescript Bibliotheek Letteren Rijksuniversiteit Utrecht), Utrecht 1986, pp. 3-5, 39; zie voor een afbeelding door Jan de Beijer: H. Romers, *Achttiende-eeuwse gezichten van steden, dorpen en huizen maar het leven getekend door J. de Beijer*, dl. 3. *Stad Utrecht*, Alphen aan den Rijn 1987, afb. 685.
 - 12 T. Haakma Wagenaar, 'Geschiedenis van de bouw en restauratie van de Jacobikerk' (pp. 44-64), in: *Restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht. Jaarverslag 1975, 1976, nr. 4*, Utrecht 1977, pp. 48-51.
 - 13 A.J.J. Mekking, 'Pro Turri Trajectensi. De positieve symboliek van de Dومتoren in de stad Utrecht en op de 'Aanbidding van het Lam Gods' van de gebroeders Van Eyck' (pp. 129-151), in: J.B. Bedeaux (red.), *Annus quadriga mundi. Opstellen over middeleeuwse kunst opgedragen aan prof. dr. Anna C. Esmeijer*, (Clavis Kunsthistorische Monografieën, dl. VIII), Zutphen 1989, p. 132, 138.
 - 14 T. Haakma Wagenaar, 'De bouwgeschiedenis van de Buurkerk' (pp. 146-183), in: *Restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht. Jaarverslag 1982, 1983, 1984, nr. 7*, Utrecht 1986, pp. 157-158, 167. Zie voor de positie van de kerkmeesters en de door het stadsbestuur benoemde leden, in het parochiekerkfabriek: W.H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder van de dom van Utrecht*, Maarssen 1981, p. 49. Het kerkbestuur was samengesteld uit twee burgemeesters en twee oudste leden van de raad (Vroom 1981, p. 345). Van de oorspronkelijke (?) toren van de oudste parochiekerk van de stad, de 'Buurkerk' of Maria Minor, is niet meer bekend dan het fundament. Bij de bouw hiervan werd uitgegaan van de oriëntatie van de Salvator en de H. Kruiskapel. Bij de herbouw aan het einde van de dertiende eeuw, werd de as van de 'nieuwe' Sint Maartenskathedraal als uitgangspunt genomen. Dit betekent dat de oudst bekende Buurtoren tot een kerk behoort die vóór de stichting van de Sint Maartensdom, dus van vóór het derde kwart van de tiende eeuw dateert. Zie: Haakma Wagenaar 1986, p. 151.
 - 15 Mekking 1989 (noot 13), p. 132; Mekking 1992 (noot 4), pp. 4-21.
 - 16 L. Helten, 'Het koor van de gotische Dom te Utrecht' (pp. 109-124), in: *Utrecht. Kruispunt van de middeleeuwse kerk. Voordrachten gehouden tijdens het congres ter gelegenheid van tien jaar Mediëvistiek Faculteit der Letteren Rijksuniversiteit te Utrecht. 25 tot en met 27 augustus 1988*, (Clavis Kunsthistorische Monografieën, dl. VII), Zutphen 1988, p. 120.
 - 17 B. van den Hoven van Genderen, *Het Kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15e eeuw*, (Stichtse Historische Reeks, dl. 13) Zutphen 1987, pp. 21-26.
 - 18 K. Schmidt, 'Kröning' (kk. 1547-1549), in: *Lexikon des Mittelalters*, dl. V, München, Zürich 1991; A. Wolff, *Der Kölner Dom* (Grosse Bauten Europas, dl. 6), Stuttgart 1974, p. 10.
 - 19 W. Gross, & F. Kobler, 'Deutsche Architektur' (pp. 174-216), in: O. von Simson (red.), *Das Mittelalter II. Das hohe Mittelalter* (Propyläen Kunstgeschichte, dl. VI), Berlin 1984, pp. 177-178; R. Müller, 'Vater unser in Stein – die Kirche St. Aposteln' (pp. 8-15), in: *Colonia romanica. Jahrbuch des Fördervereins Romanische Kirchen Köln*, Jrg. 2 (1987), pp. 10-11.
 - 20 A.J.J. Mekking, *De Sint-Servaaskerk te Maastricht. Bijdragen tot de kennis van de symboliek en de geschiedenis van de bouwdelen en de bouwsculptuur tot ca. 1200* (Clavis Kunsthistorische Monografieën, dl. II), Zutphen 1986, p. 316.
 - 21 H.M. Haverkate & C.J. van der Peet, *Een kerk van papier. De geschiedenis van de voormalige Mariakerk te Utrecht* (Clavis Kleine Kunsthistorische Monografieën, dl. 2) Zutphen 1985, pp. 40, 80-82.
 - 22 Van Wezel 1983 (noot 6), pp. 133-135; Van Deijk 1988 (noot 9), pp. 18-19.
 - 23 A.G. Schulte, *De Grote of Eusebiuskerk in Arnhem. Ijkpunt van de stad*, Utrecht 1995, pp. 57-63, 79-81.
 - 24 D.J. de Vries, 'De bouwgeschiedenis van de Lebuinus tussen circa 1450 en de reformatie' (pp. 71-101), in: A.J.J. Mekking (red.), *De Grote of Lebuinuskerk te Deventer. De 'Dom' van het Oversticht veelzijdig bekeken* (Clavis Kunsthistorische Monografieën, dl. XI) Zutphen 1992, pp. 82-88; D.J. de Vries, *Bouwen in de late Middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*, Utrecht 1994, pp. 346-348.
 - 25 Mekking 1973 (noot 3), pp. 123-126, afb. op p. 122; L. van Langendonck, 'Het Verhaal van de Bouw' (pp. 106-123), in: W. Aerts (red.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Antwerpen 1993, p. 112; J. van Nieuwenhuizen, 'De periode 1124-1559' (pp. 24-38), in: W. Aerts (red.), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Antwerpen 1993, pp. 31-32.
 - 26 E.H. ter Kuile, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Geïllustreerde beschrijving. dl. 4. De provincie Overijssel. Tweede stuk: Zuid-Salland*, 's-Gravenhage 1964, pp. 61-63; A. Henze e.a., *Rheinland und Westfalen. Baudenkmäler* (Reclams Kunstführer. Deutschland, Bd. III), Stuttgart 1969, p. 125; K. Hengst, *Westfälisches Klosterbuch. Lexikon der vor 1815 errichteten Stifte und Klöster von ihrer Gründung bis zur aufhebung*, Bd. II (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Westfalen XLIV), Münster i.W. 1994, pp. 384-389, i.h. b. 386. De westgevel van Cappenberg

- leek waarschijnlijk op de zware, gesloten westbouw met twee zijtorens van de kerk van het eerste praemonstratenzerklooster dat door Norbert van Gennep binnen de grenzen van het huidige Duitsland werd gesticht, namelijk te Steinfeld zie: Henze 1969, pp. 681-682 en afb. t.o.p. 688.
- 27 J.J.M. Timmers, *De kunst van het Maasland, dl. 2. De Gotiek en de Renaissance*, Assen 1980, pp. 20-44; *Le patrimoine monumental de la Belgique, vol. 3. Province de Liège. Arrondissement de Liège. Ville de Liège*, Liège 1974, pp. 221-227.
 - 28 J. Philippe, *La cathédrale Saint-Lambert de Liège. Gloire de l'occident et de l'art mosan*, Liège 1979, p. 113.
 - 29 Philippe 1979 (noot 28), p. 121; A.F.W. Bosman, *De Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht. Bouwgeschiedenis en historische betekenis van de oostpartij* (Clavis Kunsthistorische Monografieën, dl. IX), Zutphen 1990, pp. 143-149.
 - 30 L. Arntz & H. Neu & H. Vogts, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Köln. Ergänzungsband: Die ehemaligen Kirchen, Klöster, Hospitäler und Schulbauten der Stadt Köln* (Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz, Bd. 7, III), Düsseldorf 1937, p. 29 en passim.
 - 31 Arntz & Neu & Vogts 1937 (noot 30), pp. 86-101.
 - 32 Arntz & Neu & Vogts 1937 (noot 30), pp. 74-85.
 - 33 Zie noot 8.
 - 34 É. de Moreau, *Histoire de l'église en Belgique, vol. III. L'église féodale 1122-1378*, Bruxelles 1945, p. 190.
 - 35 J. Lejeune, *La Principauté de Liège*, Liège 1980, pp. 30-31, kaart op p. 29. Zie voor de geschiedenis van de parochies in Luik: L. Lahaye, 'Les paroisses de Liège' (pp. 1-206), in: *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois*, Jrg. 57 (1921).
 - 36 Lejeune 1980 (noot 35), pp. 85-90.
 - 37 Philippe 1979 (noot 28), pp. 160-161.
 - 38 Mekking 1992 (noot 4), passim.
 - 39 P.J.H. Ubachs, *St.-Matthijkskerk*, (Maastrichts Silhouet, dl. 7 13), Maastricht 1983, pp. 9-20; zie voor de dendrochronologische dateringen: D.J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (6). Torens en kerken' (pp. 128-135), in: *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, Jrg. 95 (1996), pp. 132-133.
 - 40 *De monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Limburg. Geïllustreerde beschrijving. Stuk 1: De monumenten in de gemeente Maastricht, 's-Gravenhage 1926-1953*, pp. 190-204 (Franciscanen), 164-188 (Dominicanen). Het koor van de Dominicanenkerk was gereed in 1277 (dendrochronologische datering: De Vries 1996 (noot 39), p. 131). Tegen 1291 werd een begin gemaakt met de bouw van de Franciscanenkerk (P.A.W. Dingemans, 'Het eerste minderbroedersklooster' (pp. 96-112), in: *Een nieuwe huisvesting voor het Rijksarchief Limburg in Maastricht. Nieuw gelegenheid van de ingebruikneming op 8 november 1996 na de restauratie, renovatie en uitbreiding 1986-1996*, Den Haag 1996, pp. 97-98).
 - 41 W. Schenkluhn, *Ordines studentes. Aspekte zur Kirchenarchitektur der Dominikaner und Franziskaner im 13. Jahrhundert*, Berlin 1985, pp. 204-205, 208-230, i.h.b. 229.
 - 42 Van Rooijen, 'Kruissheren' (kk. 924-927), in: P. van der Meer & F. Baur & L. Engelbregt (red.), *De katholieke encyclopedaëdie*, dl. 15, Amsterdam, Antwerpen 1952.
 - 43 Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Limburg 1926-1953 (noot 40), pp. 241-258.
 - 44 F.W. Oediger, *Geschichte des Erzbistums Köln. Erster Band das Bistum Köln von den Anfängen bis zum Ende des 12. Jahrhunderts*, Köln 1972, pp. 173-174; Van den Hoven van Genderen 1987 (noot 17), pp. 24-26.
 - 45 A.J.J. Mekking, 'Het Laatste Woord?' (pp. 219-252), in: E. den Hartog e.a. (red.), *Bouwen en duiden. Studies over architectuur en iconologie*, Alphen aan den Rijn 1994, pp. 242-249.
 - 46 Buurkerk: 1435-1456, begin 16de eeuw worden de koren en vierde en vijfde zijbeuk gebouwd (*Kunstreisboek voor Nederland*, Amsterdam, Antwerpen 1977, p. 316); St. Jacobus: gebouwd vanaf 1423, eind 15de eeuw ontstaan de grote nevenkoren (*Kunstreisboek 1977*, p. 323); St. Nicolaas: vanaf ca. 1440 worden achtereenvolgens een nieuw koor, zijkapellen naast het koor en de zijbeuken gebouwd (*Kunstreisboek 1977*, p. 326).
 - 47 Edam; St. Nicolaas, eind 15de en 16de eeuw, hallekerk en drieledige koorpartij door aan- en verbouw (*Kunstreisboek 1977* (noot 46), p. 370); Monnikendam: begin 15de eeuw, tweebeukige hal, later driebeukige koor, daarna (ca. 1500?) noorderbeuk toegevoegd (*Kunstreisboek 1977*, pp. 393-394).
 - 48 Zwolle, St. Michael: 1370-1452 (E.H. ter Kuile, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Geïllustreerde beschrijving, dl. 4. De provincie Overijssel. Derde stuk: Noord- en Oost-Salland, 's-Gravenhage 1974*, pp. 100-101). De eenheid van het bouwconcept van de Michaëlskerk wordt bevestigd door de samenhang tussen de steenhoudersmerken die op de muren werden aangetroffen (H. Janse, & D.J. de Vries, *Werk en merk van de steenhouwer. Het steenhoudersambacht in de Nederlanden voor 1800*, Zwolle 1991, pp. 93, 128).
 - 49 E. Ullmann, *Gotik. Deutsche Baukunst 1200-1550*, Leipzig 1994, pp. 67-70; H.-J. Kunst, *Die Marienkirche in Lübeck. Die Präsenz bischöflicher Architekturformen in der Bürgerkirche*, Worms 1986, pp. 13, 16-17, 24, afb. 2, 5.
 - 50 L. Helten, *Kathedralen für Bürger. Die St. Nikolauskirche in Kampen und der Wandel architektonischer Leitbilder städtischer Repräsentation im 14. Jahrhundert* (Clavis Kunsthistorische Monografieën, dl. XIII), Zutphen 1994, pp. 63, 83.
 - 51 Helten 1994 (noot 50), pp. 98-99, 130-132.
 - 52 D. Kimpel, & R. Suckale, *Die gotische Architektur in Frankreich 1130-1270*, München 1985, pp. 400-405 (Parijs, Ste.-Chapelle). Zie voor gesystemiseerd bouwen vanaf de 11de eeuw: D. Kimpel, 'Die Entfaltung der gotischen Baubetriebe. Ihre sozio-ökonomischen Grundlagen und ihre ästhetisch-künstlerischen Auswirkungen' (pp. 246-272), in: F. Möbius & E. Schubert (ed.), *Architektur des Mittelalters. Funktion und Gestalt*, Weimar 1984.
 - 53 Helten 1994 (noot 50), pp. 66-76, 125-129, 133.
 - 54 Schenkluhn 1985 (noot 41), pp. 201-206, 224-230.
 - 55 G. Vermeer & B. Rebel, *d'Ailly's historische gids van Amsterdam*, Amsterdam 1992, p. 90; R. Meischke, *De gotische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeester in de Nederlanden*, Amersfoort 1988, p. 73.
 - 56 M.D. Ozinga, *De schoonheid van ons land. Bouwkunst. De gotische kerkelijke bouwkunst*, Amsterdam 1953, pp. 89-91, afb. 111 en 112.
 - 57 A.J.J. Mekking, 'De 'Grote zaal' van Floris V te Den Haag. Een onderzoek naar de betekenis van het concept' (pp. 65-70), in: D.E.H. de Boer e.a. (red.), *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*, Hilversum 1991, pp. 68-70, 81-83.
 - 58 D. Jetter, *Das europäische Hospital. Von der Spätantike bis 1800*, Köln 1986, pp. 62-63.
 - 59 F.-D. Jacob, & H.-J. Krause, *Ostdeutsche Rathäuser*, Leipzig 1992, pp. 229-231, afb. op p. 9, 11.
 - 60 Zie bijvoorbeeld: N. Rubinstein, 'Political Ideas in Sienese Art: the Frescoes by Ambrogio Lorenzetti and Taddeo di Bartolo in the Palazzo Pubblico' (pp. 179-207), in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Jrg. 21 (1958); Mekking 1986 (noot 20), pp. 226-252; Vermeer & Rebel 1992 (noot 55), p. 34.
 - 61 De Vries 1994 (noot 24), pp. 296-300; een paleis met arkeltorens en topgevel is in het begin van de 16de eeuw geschilderd in de H. Geestkapel (in het hospitaal!) te Vollenhove (De Vries 1994, p. 297).
 - 62 C.L. Temminck Groll, *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere Noordwesteuropese steden*, 's-Gravenhage 1963, pp. 38, 57, 60 (Keulen, Zum Granen), pl. V; A.J.J. Mekking, 'De Utrechters en hun Huizen' (p. 281), in: *Maandblad Oud-Utrecht*, Jrg. 58 (1985). Zie voor aaneengesloten reeksen middeleeuwse gevels in combinatie met de H. Stede: Het vererenswaardig

- wonder. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het zesde eeuwfeest van het H. Sacrament van Mirakel 1345-1945, Amsterdam 1946, afb. t.o.p. 96. C.H. Peters, *De Nederlandsche stedenbouw, dl. II. De stad met hare kerken, kloosters en godshuizen, haar raadhuis en verdere openbare gebouwen, haar woon- en bedrijfshuizen* (H. Brugmans & C.H. Peters (red.), Oud-Nederlandsche steden in haar ontstaan, groei en ontwikkeling), Leiden 1909; Nijmegen, noordelijke, zuidelijke en westelijke wanden van de markt (afb. 353); Leiden, gezicht in de Breestraat (afb. 409); Haarlem, huizen aan de noordzijde van de Markt (afb. 439). Zie voor het tympaan in de dom te Würzburg: R. Schömig, *Ecclesia Cathedralis. Der Dom zu Würzburg*, Würzburg 1989, pp. 109-110.
- 63 Noordbrabant Museum Bezoekersgids, 's-Hertogenbosch 1987, pp. 24-25, 32.
- 64 In 1497-1498 begint de bouw van de achtkante vieringtoren, in 1533 breekt er brand uit (Langendonck 1993 (noot 25), pp. 111-112, 118-119). Zie voor de huidige vieringstoren uit 1535: *Gids voor de kunst van België*, Utrecht, Antwerpen 1963, p. 170.
- 65 C. Peeters, *De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch* (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Geïllustreerde beschrijving), 's-Gravenhage 1985, p. 397: de stenen onderbouw met hoektorens werd voltooid o.l.v. Jan Darkennes (loodsmeester ca. 1525 - ca. 1560: Peeters 1985, p. 412). In 1523-1529 werd de houten bekroning gebouwd, die in 1584 verbrandde (Peeters 1985, afb. 5 op p. 11). Het is onduidelijk of een dergelijke toren gepland was: zie de afb. bij Peeters 1985 op p. 31 en 392, waarop een reusachtige bekroning te zien is.
- 66 H.E. Phaff, 'Sint-Bavo, de St-Bavokerk en de Bavo-stad' (pp. 9-33), in: *De Bavo te Boek. Bij het gereedkomen van de restauratie van de Grote of St.-Bavo kerk te Haarlem*, Haarlem 1985, pp. 17-19.
- 67 De middentoren van de Sint-Willibrodus te Hulst dateert uit de 14de eeuw; in 1402 neemt een Gentse timmerman aan daarop een achtkante toren te bouwen (P. Don, *Kunstreisboek Zeeland* (Kunstreisboek voor Nederland), Weesp 1985, p. 81; Ozinga 1953 (noot 56), afb. 86).
- 68 De vieringstoren is in de twaalfde eeuw een element van grote abdijen en kathedralen: te Gent de Sint-Baafs (1125-1150: F. de Smidt, *Opgravingen in de Sint-Baafsabdij te Gent. De abdijkerk*, Gent 1956, p. 221) en Sint-Pieter (onduidelijk, maar niet onwaarschijnlijk; in 1395 grondig verbouwd: M.C. Laleman, *De Sint-Pietersabdij te Gent. Dertien eeuwen geschiedenis en clutuur*, Gent 1992, p. 39, afb. 13, 16); de kathedraal van Doornik (midden twaalfde eeuw: J. Warichez, & S. Leurs, *De kathedraal van Doornik, dl. I. Romaansche architectuur en beeldhouwkunst*, Antwerpen 1934, pp. 26-27, 35, pl. VII). Na midden twaalfde eeuw krijgen ook parochiekerken in een stad als Gent een vieringtoren (M.C. Laleman, 'Van tentenkamp tot 'stenen zo hoog als torens'. De ontwikkeling van de Gentse architectuur in de preromaanse en romaanse tijd' (pp. 6-23), in: N. Poulain (red.), *Gent en Architectuur. Trots, schande en herwaardering in een overzicht*, Brugge 1985, pp. 17-19). De Sint-Niklaas krijgt in het tweede kwart van de 13de eeuw onder meer een vieringtoren, in de tweede helft 14de eeuw een rechtgesloten koor en een kooromgang met vijf straalkapellen, waarvan de middelste werd uitgebouwd en van het metselaarsgilde was (F. van Tyghem, 'Dominanten in de middeleeuwse stadskern' (pp. 24-46), in: N. Poulain (red.), *Gent en Architectuur. Trots, schande en herwaardering in een overzicht*, Brugge 1985, pp. 27-28). De Sint-Jacobskerk werd na het midden van de 13de eeuw uitgebreid met een vieringtoren en in het begin van de 15de eeuw met een omgangskoor met vijf kranskapellen (Tyghem 1985, p. 28). Aan de Sint-Janskerk (nu: Sint-Baafskathedraal) werd aan het einde van de veertiende/het begin van de vijftiende eeuw een kooromgang met kranskapellen toegevoegd. Hier verrees de vieringtoren reeds in tweede helft van de 12de eeuw (Tyghem 1985, pp. 28-29). Deze vieringstorens blijven behouden in het concept van de 'gotische' stadskerken van Gent, maar in een iets gewijzigde vorm: de torentjes op de hoeken zijn een 'afgekorte' formulering van de torengroep in Doornik, zoals de westtoren van Sint-Jacob te Doornik (P. Rolland, & S. Leurs, *De parochiekerken van Doornik*, (Ars belgica, dl. V), Antwerpen 1936, pp. 53-54, pl. XXIV, 38).
- 69 Delft, Oude kerk: Ozinga 1953 (noot 56), 56, fig. 11; Delft, Nieuwe kerk: Ozinga 1953, 64, afb. 83; Breda, Onze Lieve Vrouwetoren: Ozinga 1953, 80, afb. 98a.
- 70 A.J.J. Mekking, 'Traditie en vernieuwing in de kerkelijke architectuur van de Middeleeuwen' (pp. 293-299), in: *Spiegel historiael. Maandblad voor geschiedenis en archeologie*, Jrg. 26 (1991).
- 71 Oediger 1972 (noot 44), pp. 155, 169; zie ook noot 44.
- 72 Dit manuscript werd afgesloten in januari 1997. Kort voordat het ter perse ging zond Dr. Klaus Gereon Beuckers (Universität Karlsruhe) mij zijn boek over de 'gotisering' van de Keulse kerken toe ('Köln: die Kirchen in gotischer Zeit. In: Stadspuren-Denkmäler in Köln, Band 24. Köln 1998, 393 pagina's). Mede op grond van het manuscript voor de onderhavige publicatie, hebben wij de afgelopen jaren gediscussieerd over de betekenis van de aanpassing van talloze Keulse Kapittel-, Klooster en Parochiekerken aan de nieuwe, uit Frankrijk overgenomen bouwtrant, waaraan later de naam gotiek werd toegekend. De teneur van deze inhoudelijke discussie is terug te vinden in het eerste deel van het boek waarin gepoogd wordt de karakteristieken van de kerken per type instelling (parochie, kapittel, kloosterorde) en per bouwdeel (koor, westfaçade en toren(s), annexen en kapellen) te vergelijken en te verklaren. Het tweede gedeelte van het kloelke boek is een soort catalogus waarin alle kerken die in de 'gotische' periode veranderingen ondergingen, per parochie worden behandeld.

Een Huis om te Bewaren

De ontstaansgeschiedenis 1840-1848, van het strafcellengebouw gelegen ten noorden van het Pesthuis in Leiden, in de volksmond: de Vrouwengevangenis

H. van Hoogdalem *

“Al de privaten in de cellen hebben het groote gebrek, dat, zonder eenige moeite of inspanning, door dezelve van de eene cel tot de andere, kan gesproken, ja zelfs gefluisterd worden, wyl er geene de minste afsluiting of afscheiding onderling bestaat”.

Aldus rapporteert “Uwer Excellenties onderdanige en zeer gehoorzame dienaar: Is. Warnsinck, Architect op 25 juni 1846 aan de Minister van Justitie over het door hem op 4 april 1846 geïnspecteerde Huis van Arrest te Almelo. (bron 1)

De rol van bouwkundigen bij het bestrijden van de misdadigheid

Tot ver in de 19de eeuw tastten medici in het duister omtrent de oorzaken en verspreidingsmechanismen van besmettelijke ziekten. Nog in 1872 schrijft Dr. L. Ali Cohen, inspecteur voor het geneeskundig staatstoezicht:

“Het nagaan der wijze, waarop epidemieën zich ontwikkelen en dikwijls van de eene landstreek naar de andere als ’t ware overslaan, heeft geleid tot het geloof aan het bestaan van geheel bijzondere, eigenaardige, oorzakelijke momenten, die men malaria-of miasma- en contagium noemt. Een miasma, meent men, is een luchtbederf, ontstaan door tellurische of atmosferische invloeden of door de normale scheikundige omzetting van de plantaardige of dierlijke stoffen der natuur; – een contagium daarentegen is iets, dat zich bepaaldelijk in het ligchaam van mensch of dier uit eenig ziekteproces ontwikkelt en dan verder in staat is, dezelfde ziekte aan andere mee te deelen.” In een voetnoot geeft hij zelf kritiek op deze “theorie”: “...het woord “miasma”... drukt dus eenkel een denkbeeld uit en geeft hoogstens eene onbestemde, hypothetische verklaring van hetgeen men nog niet weet, en het woord contagium evenzeer”. (bron 9) Niettemin waren de gezondheidsmaatregelen, die uit deze theorie voortvloeiden, zoals overvloedig ventileren, ontsmetten en reinigen tegen miasmatische besmetting en het in afzondering plaatsen van besmette patiënten en daarmee hun contagium redelijk effectief. Tijdens de industriële revolutie vatte het idee post dat ook misdadigheid behoorde tot de besmettelijke ziekten, welke via communicatie (“moral contagion”) van doorgewinterde misdadigers makkelijk op jonge deugnieten kon overslaan. Het was dus zaak om te verhinderen dat in de gevangenissen

misdadigers op enigerlei wijze met elkaar zouden kunnen communiceren.

Daartoe waren in de Verenigde Staten twee rivaliserende stelsels ontwikkeld, naar de plaatsen van oorsprong, respectievelijk: het Auburnse en het Pennsylvanische genoemd. In het in Auburn toegepaste systeem, ook wel het “silent systeem” genoemd werd het de, groepswijze opgesloten, gevangenen verboden met elkaar te spreken, op welk verbod met stokken en zwepen toegeruste bewakers toezagen. In het Pennsylvanische systeem, werden de gevangenen in afzonderlijke cellen opgesloten en onderhielden zij slechts “gezondmakende contacten” met bewaarders, onderwijzers, werkmeesters, en stichtende woorden van de predikant.

In het begin van de 19de eeuw werd er in alle westerse landen hevig gedebatteerd tussen voor- en tegenstanders van beide systemen, ook in het Nederlandse parlement (bron 8), waarbij het feit dat het Pennsylvanische systeem kostbare investeringen in speciale gevangenisgebouwen vergde een niet onbelangrijk argument van de tegenstanders ervan vormde.

Bouwkundigen stelde de theorie van de “moral contagion” voor grote uitdagingen:

Hoe gevangenen te voorzien van overvloedige ventilatie en andere hygienische voorzieningen (waterleiding en toiletten), maar tevens te verhinderen dat deze voorzieningen “misbruikt” zouden worden voor onderlinge communicatie en dus besmetting.

In dit licht moet bovenstaande hartekreet van Warnsinck begrepen worden, die vanaf zijn benoeming als adviseur voor de “cellulaire gevangenissen” op een soort persoonlijke “Lekken en kierenjacht” in vele nederlandse gevangenissen ging. In zijn uitvoerige rapportages aan de minister signaleert hij velerlei mogelijkheden voor de gevangenen om via ramen en pijpen met elkaar te communiceren en worden al zijn suggesties voor verbeteringen door dit perspectief beheerst. Wie was deze Warnsinck, welke functies bekleedde hij, welke rol heeft hij gespeeld bij de introductie van het cellulaire gevangenisstelsel in Nederland, en in het bijzonder bij de totstandkoming van de Leidse gevangenis.

Warnsincks achtergrond en opleiding

Geboren in 1811 te Amsterdam als zoon van een dichter en een tekenares werd hij gevormd in een artistiek milieu. Vanaf 1825 volgde hij lessen in natuur- en werktuigkunde bij

J. Jonkhert. Daarna legde hij zich door middel van privé-onderricht toe op de bouwkunst. Hij kreeg les in theoretische vakken van Jan de Greef en ontving praktische scholing van J. Jansen, onderdirecteur van Publieke Werken te Amsterdam. Familiekapitaal stelde hem in staat zich in alle rust verder te bekwamen. In 1834 ondernam hij een studiereis naar Parijs en Londen. Uit 1835 dateert zijn eerste uitgevoerde ontwerp, een *tulle*-fabriek op de stadswal bij de Reguliersgracht. Na een *grand tour* door Italië, Frankrijk en Duitsland, vestigde hij zich in 1838 definitief als particulier architect te Amsterdam, waar hij al spoedig naam maakte met twee be kroonde ontwerpen (1836) voor de nieuwe koopmansbeurs. Sinds 1840 was hij lid van van de raad van bestuur van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten en vanaf de oprichting in 1841 secretaris van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. In 1851 werd hij lid van de Amsterdamse gemeenteraad en van 1855 tot zijn dood in 1857 was hij wethouder van Publieke Werken. In tegenstelling tot veel generatiegenoten die waren opgeleid bij de Genie of afkomstig waren uit de aannemerspraktijk, neigde Warnsinck naar het type van de *gentleman-architect* volgens de auteurs, aan wie deze gegevens ontleend zijn (bron 2).

Echter in de praktijk toonde hij, zoals we nog zullen zien, een voor een architect ongewoon grote, meer ingenieur-achtige, fascinatie voor de klimaat-technische kanten van zijn bouwwerken, gewekt in zijn jeugd wellicht door de lessen van Jonkhert, maar ongetwijfeld versterkt door zijn kennismaking met de essentiële rol die (klimaat)installaties speelden in de techniek van de cellulaire gevangenisbouw. Een gebied, waarop hij samen met van Gendt, pionierswerk in Nederland zou verrichten.

Missie naar Engeland en Schotland

In 1843 stak Warnsinck samen met de Ingenieur van den Waterstaat J.G. van Gendt de Noordzee over: “door Uwe Excellentie (de Minister van Justitie) met de vereerende zending belast, om kennis te nemen van de inrigting der Engelsche en Schotsche gevangenissen, volgens het *Pensylvanische* stelsel bestuurd, ... zoo hebben wij ondergeteekenden onze onderzoekingen, ingevolge de ons opgelegde taak, voornamelijk bepaald tot de nieuw gebouwde cellulaire gevangenis te Pentonville, nabij Londen...” (Bron 3). Het rapport, vergezeld van tekeningen, beschrijft zeer gedetailleerd de eind 1842 gereed gekomen Pentonville gevangenis in Noord-Londen: “tot bevordering van den geregelden loop onzer denkbeelden, en ter vermijding van nuttelooze herhalingen ..in vijf hoofdafdeelingen..te weten:

1. Punten betreffende de constructie.
2. „ „ de administratie en discipline.
3. „ „ den arbeid
4. „ „ de gezondheids-maatregelen
5. „ „ het godsdienstig en lager onderwijs, alsmede de bezoeken.”.

Deze gevangenis ontworpen door Joshua Jebb, majoor in het *Royal Corps of Engineers* en de eerste *Surveyor General of Prisons* in Engeland, vormde de culminatie van een langdurig proces van hervormingen en bouwtechnische vernieuwingen in het engelse gevangenisstelsel, welks beginperiode gemarkeerd wordt door de publicatie in 1777 van *The State of the Prisons*, waarin John Howard een gedetailleerd ooggetuigenverslag geeft van de (wan)toestanden in alle Engelse gevangenissen, en een bezielde pleidooi houdt voor hervormingen, welke hij mede baseert op zijn kennismaking met continentale voorbeelden, zoals de Rasphuizen in Amsterdam en Rotterdam. Deze instellingen, die dan al twee eeuwen bestaan, troffen Howard als “so quiet and clean, that a visitor can hardly believe he is in a goal” (geciteerd in bron 4)

Op hun beurt zijn de twee Hollandse bezoekers zeventig jaar na Howards bezoek aan Holland, diep onder de indruk van de perfectie waarmee in de Pentonville gevangenis het *Pennsylvanische* stelsel in gebouw, beheer en regiem is vormgegeven, en wuiven zelfs iedere kritiek erop weg: “Dat eindelijk het systeem van afzonderlijke opsluiting, met arbeid, toespraken aan de gevangenen, beweging in de open lucht, godsdienstig en lager onderwijs, enz, eenige aanleiding tot waanzin zoude geven, is eene vrees, die *a priori* niet alleen betwijfeld konde worden, doch die daarenboven door de ondervinding geheel gelogenstraft is. – Wij hebben ons kunnen overtuigen en verklaren hierbij in gemoede, dat wij in geene gevangenis hiervan iets hebben kunnen bespeuren of dat wij eenigerlei oorzaak tot waanzin konden ontdekken. Te Pentonville is geen enkel veroordeelde waanzinnig geworden”. En voorts: “Het werk van *Dickens* betrekkelijk zijne redenering over de *Amerikaansche* gevangenissen, beschouwt men als eene oppervlakkige redenering van een ‘romanschrijver, die zich geen tijd gunde de zaak grondig te onderzoeken...” Dit schrijven de twee, na een reeks bliksembezoeken aan een groot aantal gevangenissen en een grondiger, maar niet al te langdurige studie van de Pentonville gevangenis, welke op dat moment bovendien nog maar enkele maanden in gebruik was! In tegendeel: “De heilzame gevolgen van het stelsel van onderlinge afzondering doet zich dan ook duidelijk opmerken. De Eerwaardige Geestelijk te Pentonville verklaarde ons, dat zich bij de gevangenen spoedig eene gunstige verandering van gedrag en gemoedsgesteldheid doet bespeuren, en dat zij na 6 maanden verblijf in de gevangenis geheel, zelfs uitwendig, hervormd zijn, zoodat dan ook nu reeds meer dan 60 veroordeelden aan de geestelijke verklaard hadden, dat zij zich nimmer in hun leven zoo gelukkig bevonden hadden”

Bouwkundige vernieuwingen

Laten we terugkeren naar het eigenlijke vakgebied der heren rapporteurs: De *punten betreffende de constructie*. Na een uitvoerige beschrijving van het gebouw, van zijn locatie, de ommuring, gebouwopzet, cellen, celdeuren, spionneergat en schaftgat, celramen, kleur der celmuren, privaten, waschbekkens en waterleidingen, verlichting (“in elke cel bevindt zich

eene gazlamp”), schellen, slaapstede en aanhorigheden, meubilair, “*zijn wij thans genaderd tot een der belangrijkste punten van den cellulair gevangenisbouw; tot iets dat met het welzijn der gevangenen en de strenge in acht neming van het stelsel in naauw verband staat; tot iets dat de grootste omzigtigheid van den ontwerper eener goede cellulaire gevangenis vordert. Wij bedoelen de verwarming en luchtzuivering der cellen.* Daar de deuren der cellen naauwkeurig moeten sluiten, en het om meer dan eene reden te verkiezen is de ramen vast te laten, zoo dient er op eene kunstmatige wijze in de behoorlijke luchtversching der cellen te worden voorzien, die, zoo dezelve deugdzzaam is ingerigt, oneindig beter is dan die, welke door het openen der ramen verkregen wordt; eerstgenoemde werkt aanhoudend, in gelijke mate over de gansche gevangenis, en kan naar goedvinden geregeld worden, de laatstgenoemde daarentegen is slecht en ongelijk, hangt van den wil van iederen celbewoner in het bijzonder af, en stelt hem bloot aan nadeeligen tocht zonder de lucht eigenlijk te ververschen; terwijl het niet meer dan pligmatig is voor het behoud der gezondheid van den veroordeelden zoveel mogelijk zorg te dragen. De voor de ademhaling ongeschikt geraakte lucht moet dus uit elken cel worden weggevoerd, en door versche, bij koud weder ook verwarmde lucht, worden hersteld, zonder dat het in de magt van den veroordeelde ligt hieraan eenige stoornis te veroorzaken, of door de daartoe gezegde maatregelen, de gelegenheid te kunnen vinden, om op eene geheime wijze met zijne medegevangenen eenige gemeenschap te hebben”. (cursief van HvH)

Vervolgens beschrijven van Gendt en Warnsinck het in Pentonville toegepaste systeem van *Thermo-ventilatie*, waarop straks bij de bespreking van de Leidse strafcellen nader wordt ingegaan.

Hun rapport circuleerde tussen diverse departementen en kwam zelfs koning Willem II onder ogen, die via de minister van Justitie zijn grote waardering aan de auteurs deed toekomen (bron 1). Koninklijke belangstelling bestond er ook elders: Prins Albert, de koningen van Pruisen en Saksen, Groot-Hertog Michael van Rusland en Prins Alexander van Nederland behoorden tot de eerste bezoekers, en besloten vaak ter plekke hun eigen gevangenissen volgens het Pentonville-model te (her)bouwen, zoals de Moabit-gevangenis in Berlijn (1843-1846).

“Practical men, and men of science, who had fully examined the question, had allowed that the details of the Pentonville system as at first established were soundly deduced from unquestioned laws of our moral nature. (J.T. Burt, 1852, geciteerd door bron 5)

Hoewel in Nederland het stelsel van afzonderlijke opsluiting pas met de definitieve vaststelling van het wetboek van Strafrecht van 1881 officieel werd ingevoerd, was het voor dat moment ook niet verboden, en ter discretie van de voor het gevangeniswezen verantwoordelijke minister, tot 1842, die van Binnenlandse Zaken, daarna de minister van Justitie. De-

ze, F.A. van Hall, een warm voorstander van het stelsel, was het die van Gendt en Warnsinck naar Engeland stuurde en in 1844 opdracht gaf tot het ontwerp van de nieuwe gevangenis bij de Leidsche Poort in Amsterdam.

Warnsinck assisteert Waterstaat

Bij Koninklijk Besluit van 17 sept. 1845 werden van Gendt en Warnsinck ook belast met de directie over de uitvoering van de Amsterdamse gevangenis, en werd Warnsinck “...tot bevordering zoo van eenvormigheid in de meest doelmatige daartelling van nieuwe gevangenissen ook in andere Provincien, als van spaarzame aanwending der daartoe door de ondervinding aangewezen middelen” belast om de hoofdingenieurs en de Ingenieurs van de Waterstaat “met betrekking tot de bouw van nieuwe cellulaire gevangenissen, of van gedeeltelijke verbouwing van bestaande oude gestichten, naar het cellulaire stelsel, behulpzaam te zijn, ter opneming van den beschikbare grond, en de ontwerping der vereischten plans; terwijl de uitwerking daar van even als de begroting van kosten, en de directie over de werken, op de gebruikelijke wijze aan de ambtenaren van den Waterstaat zal blijven opgedragen, vooral bij den bouw van kleine huizen van Arrest;”

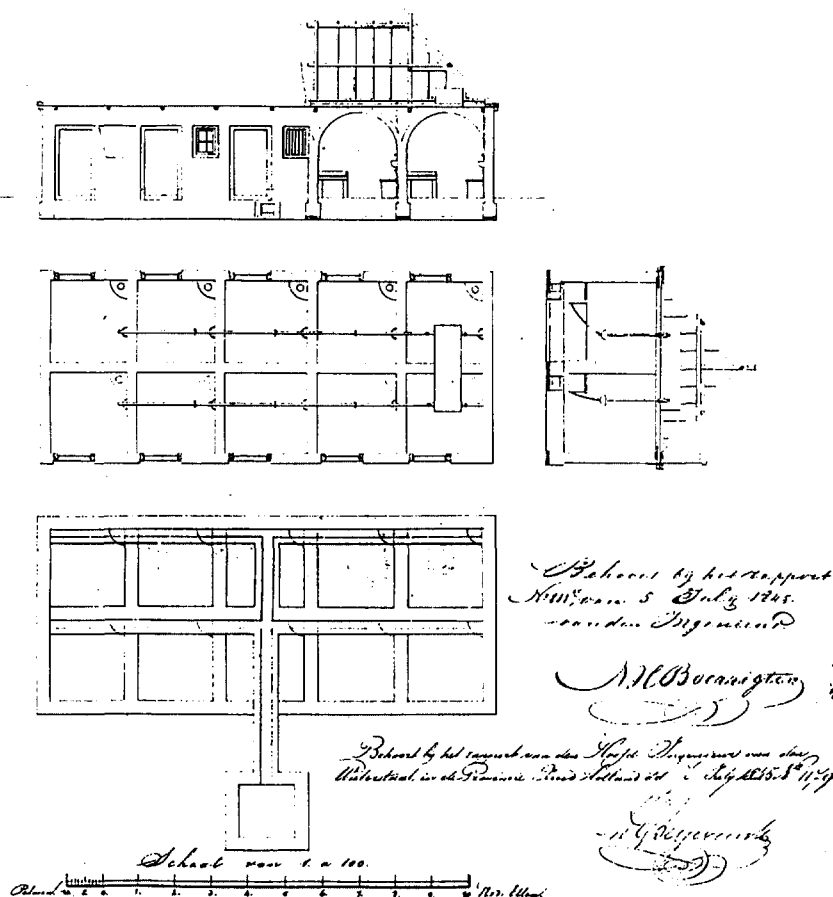
Hij blijft zelfstandig architect en zal op basis van gewerkte dagen een vacatie-geld ontvangen. In een brief aan de minister van 9 november 1845 deelt hij mee: “Zo heb ik de eer aan Uwe Excellentie te kennen te geven dat het mij wenselijk is voorgekomen in de eerste plaats het ontwerp voor de bouw van strafcellen in het Huis van Militaire Detentie te Leiden te behandelen, waartoe ik mij geheel disponibel stel”.

Leiden in dubbel opzicht binnenste buiten gekeerd

In Leiden is men dan al op zijn minst 5 jaar bezig met het verkrijgen van toestemming voor de bouw van een aantal strafcellen, gezien een op 26 augustus 1840 gedateerd “Plan en Kosten tot het aanmaken van Tien afzonderingsvertrekken (:cellen of kachotten per man in te rigten, op de groote binnenplaats van de Militaire strafgevangenis bij Leiden in front west en oostzijde”, begroot op fl. 2185.05.75. (Met rood heeft een onbekende ambtenaar deze begroting gecorrigeerd: er moeten “ook nog fondamenten” onder ad fl. 124.41.25. , zodat hij op een “gecorrigeerd” totaal van fl. 2300,00 komt!) Op 7 juli 1845 dient de Hoofdingenieur van den Waterstaat in de provincie Zuid-Holland, M.G. Beijerinck, opnieuw een “Begroting van Kosten voor een gebouw met tien afzonderlijke strafcellen op de groote binnenplaats aan de Militaire Gevangenis nabij Leiden” in, begrote kosten fl. 2800,00. Wel iets duurder, maar het plan is verbeterd ten opzichte van “het primitive” omdat iedere cel van een” privaat en waschbak, gevoed door een vergaderbak op zolder en geloosd in de privaten is voorzien”.

Voorts “daar het project met de meeste spaarzaamheid is opgemaakt, zoo zullen de Cellen niet zeer sterk zijn, aangezien echter het gebouwtje op eene binnenplaats zal worden

Opstand en plattegrond-tekening van tien Strafcellen, bestemd voor de Militaire Gevangenis te Leyden.

Afb. 1. Opstand en plattegrond van de militaire gevangenis in Leiden.

10), waardoor het uitzicht belemmerd, maar licht-en luchttoetreding tot de cel gehandhaafd bleef. Tenslotte is er in iedere cel een brits gedacht.

Warnsinck reageert in januari 1846 op dit plan met een compleet verschillend en tot in de puntjes uitgewerkt alternatief. Gelukkig is deze tekening, met zijn met een zeer fijne pen getekende en ingekleurde details bewaard gebleven in het Algemeen Rijksarchief(afb. 3, bron 6).

Het toont dat Warnsinck goed heeft rondgekeken in de Pentonville-gevangenis. De tekeningen vertonen een treffende gelijkenis met die van Major Jebb, anderzijds laat dit alternatief geen spaan heel van het plan van de Waterstaatsingenieurs en hun Leidse opdrachtgevers.

- Warnsinck heeft het hele cellencomplex van de binnenplaats naar binnen gehaald (de maat van 9.20 el is gelijk aan de dieptemaat van de Pesthuuszalen om de binnenplaats¹⁾;

- De celdeuren zitten niet meer in een buitenwand, maar komen uit op een binnengang of corridor. De celmuren zijn tweesteens dik, 36 cm, en de celdeuren zijn dubbel uitgevoerd, de binnenste aan de binnenzijde met ijzeren platen beslagen en voorzien van schaftluikje en afsluitbaar spie-slot, geheel volgens engels voorbeeld;

- De toiletpotten zijn geplaatst op een 'hardstenen stinkbak' met waterslot, bedoeld om het onderling contact via deze (onsympathieke) weg uit te sluiten²⁾;

- De gevangenen slapen in, overdag opgerolde, hangmatten. De "Hangmat-oogen in de Separatie-muren" lopen niet door de muur heen, maar zijn per cel in hoogte verspringend ingemetseld, dit om te voorkomen dat via klopsignalen gecommuniceerd zou worden.

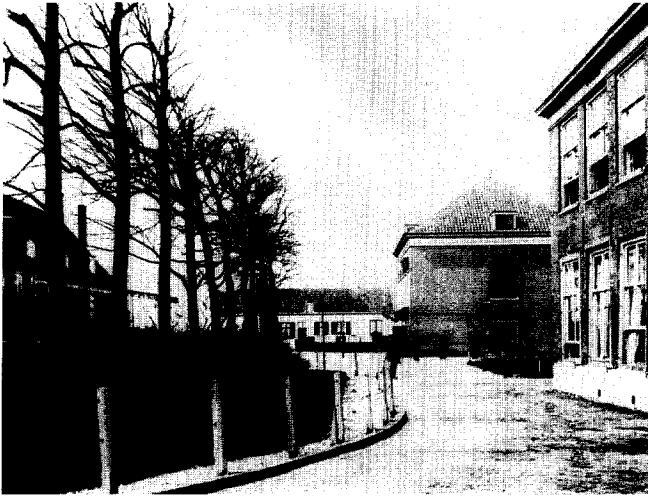
- Omdat in het cellulaire stelsel gevangenen aan geen enkele gemeenschappelijke activiteit mochten deelnemen, werd er op cel ook gewerkt, onderwijs genoten etc., De daarvoor benodigde extra ruimte werd behalve door de wegneembare hangmat geschapen door de afmetingen van de cel te vergroten, al weer volgens Engels voorbeeld, tot 2.15 bij 3.24 m.;

- het aantal cellen is van 10 naar 25 gestegen, over twee verdiepingen verdeeld.

Een trappenhuis en aan twee uiteinden van de gang op iedere verdieping een lichtportaal en tenslotte een aparte ruimte

gesticht en eene wacht daarbij behoort te zijn zo zal men naar het gevoelen van de Hoofd-Ingenieur in dier voege met dezelfde kunnen volstaan. Wanneer men de cellen genoegzaam sterk zoude willen maken, dan diende men dezelfde inwendig van eene houten bekleding te voorzien, hetgeen de kosten aanmerkelijk zoude verhoogen". Bij de aanvraag is gevoegd een "Opstand en Plattegrond-tekening van tien Strafcellen, bestemd voor de Militaire Gevangenis Te Leyden" van de hand van den Ingenieur N.H. Boerrigten (afb. 1).

We zien twee maal vijf ruggelings tegen elkaar gelegen cellen van ongeveer 2 bij 1.9 meter. De deuren en ramen zitten in de buitenmuur. Onder de, op de gemetselde celgewelven geplaatste dakkap, is inderdaad het waterreservoir te zien, met leidingen naar de wasbakken en de afvoeren naar de privaten in iedere cel. Interessant zijn de 3 varianten "raambekleding": één met vier ruitjes, één met tralies en één met een trapeziumvormig luik ervoor, waarschijnlijk is dit het soort *ruif*, ook te zien op de foto van omstreeks 1880 (Afb. 2, bron

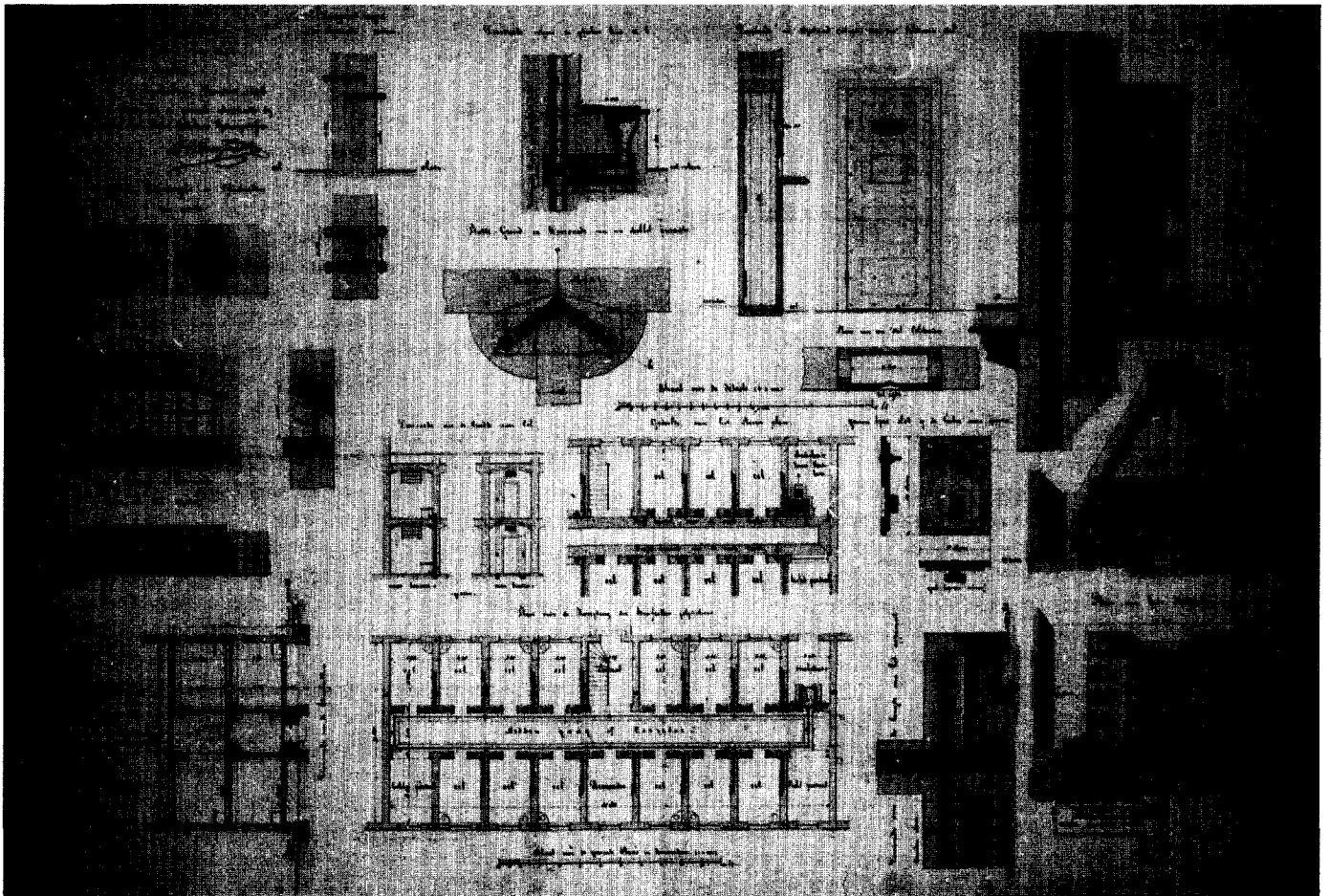
Afb. 2. Het voorterrein ten noorden van het pesthuis met rechts van het midden het straffcellengebouw ca 1880 (naar foto G.A. Leiden).

voor een bewaarder besloegen tezamen de ruimte van 7 cellen.

– Nog twee extra celruimten nam het door Warnsinck ontworpen thermoventilatie-systeem in beslag. Met twee corridors van 2 bij 21.80 m, zien we dat in het plan van Warnsinck op de eigenlijke celruimte van $25 \times 7 = 175 \text{ m}^2$ er totaal bijna 107 m^2 extra bijkomt aan verkeers-, installatie- en andere ruimte. Vergeleken met het simpele plannetje van Waterstaat van 10 celletjes van 4 m^2 en verder niks, dus een enorm verschil. Van 40 m^2 netto tot 280 m^2 netto, oftewel 7 keer zoveel ruimte voor 2.5 maal zoveel celplaatsen!

De beschrijving van het door Warnsinck ontworpen thermoventilatie-systeem is te vinden in het bovengenoemde rapport van 1843 over Pentonville. Die onderdelen in de beschrijving die op de typische omstandigheden in Pentonville slaan, zijn tussen haakjes vervangen door de onderdelen van het Leidse ontwerp, de cursiveringen zijn van van Gendt en Warnsinck zelf.

“De verse lucht wordt (via de deur van de stookplaats gelijkvloers) gevoerd en verder geleid naar een horizontaal ka-

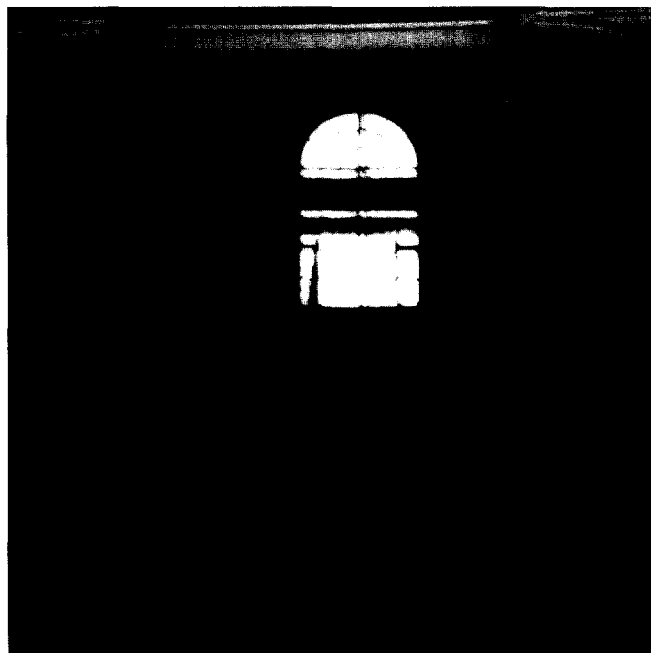
Afb. 3. Plan van Warnsinck uit 1846 (Algemeen Rijksarchief Den Haag Inv.nr. 819-1).

naal, onder de vloer langs elke zijde van (de) Corridor. Deze lucht komt in aanraking met de heetwaterketel in de stookplaats, en deszelfs pijpen, die door gezegd kanaal loopen, en wordt op die wijze des *winters* tevens behoorlijk *verwarmd*. Uit dit *hoofd-kanaal* wordt de lucht naar iedere cel gevoerd door in den Corridormuur gemetselde buizen, die boven de Celdeuren vlak onder het welf, door middel van ijzeren roosters, uitmonden. De bedorven lucht daarentegen ontwijkt door zodanige roosters (in de separatiemuren) aan de bodem van elke cel, en wordt door buizen in de (separatiemuren) gevoerd naar de hoofdkanalen der bedorven lucht. (zie driehoekige kanalen onder vloer verdieping op doorsnede.) Deze hoofd-kanalen staan in verband met de (schoorsteen van het heetwaterapparaat), en bij den zomer, als (dit) niet gebruikt (wordt), met de afzonderlijke (trekhaard boven), zoodat de daarin vervatte bedorven lucht in beide gevallen verwarmd, en dus verdund wordend, door het verbroken evenwigt genoodzaakt is op te trekken en te ontwijken. Op die wijze ontstaat het gansche jaar door eene onafgebrokene lucht-circulatie en bij den winter tevens eene *gelijkmatige* warmte door het gansche gebouw en in alle cellen. Daar elke cel een afzonderlijk kanaal voor de versche en een voor de bedorven lucht heeft; daar verder de uitmonding van het eerste geheel buiten het bereik der gevangenen ligt; en in de bedorven lucht-kanalen behoorlijke maatregelen zijn getroffen om de leiding des geluids te verhinderen, zoo kunnen de veroordeelden, ook langs deze weg hoegenaamd geene verstandhouding met elkander aanknopen, terwijl de roosters met een zeer groot aantal zeer kleine gaten voorzien, van voldoende dikte uit ijzer gegoten, en behoorlijk in het metselwerk bevestigd, den gevangene genoegzaam belet om aan een of ander schade toe te brengen. Deze inrigting voldoet ook volkomen aan de verwachting en heeft niets anders dan een heilzaam gevolg op de gezondheid der gevangenen gehad. ()aanbevolen.. zowel om de goede uitwerking als terzake van de min kostbare verwarmingswijze; hebbende dezelve (in Pentonville) gedurende de strengste koude in den afgelopen winter (1843), bij eenen inwendigen warmtegraad van 56° Fahr. niet meer bedragen dan 2.5 cent per cel in de 24 uren". (bron 3, p 73/74) Zo moet ongeveer de toelichting van Warnsinck op zijn tekening geluid hebben. De militairen in Leiden en de Waterstaatsingenieurs zullen met een mengeling van eerbied, verbazing en ongeloof naar dit *High-Tech* ontwerp hebben gekeken.

Eerbied voor deze door de Koning zelf op hen afgestuurde gentleman-architect en zijn technisch geavanceerde ingenieuzen plannen, ook nog eens prachtig getekend en geaquarelleerd, als betrof het een definitief ontwerp en niet slechts een advies.

Ongeloof wellicht in de doelstelling en het nut van de totale afzondering, gericht op het voorkomen van morele besmetting van gevangenen onderling. Immers in Het huis van Militaire Detentie gebeurde verder alles: slapen, eten, werken, luchten in grote gemeenschappelijke ruimten.

En verbazing: waren zij al jaren bezig om een paar simpele, zo goedkoop mogelijk uitgevoerde, afzonderingscellen

Afb. 4. Middengang met rondgaande galerij op de eerste verdieping (foto auteur 1998).

van "s-Gravenhage" los te peuteren, en nu dit veel uitgebreidere, vernuftige, maar onbetaalbaar ogende plan, waarvoor ze bovendien nog een deel van hun bestaande gebouw moesten inruimen.

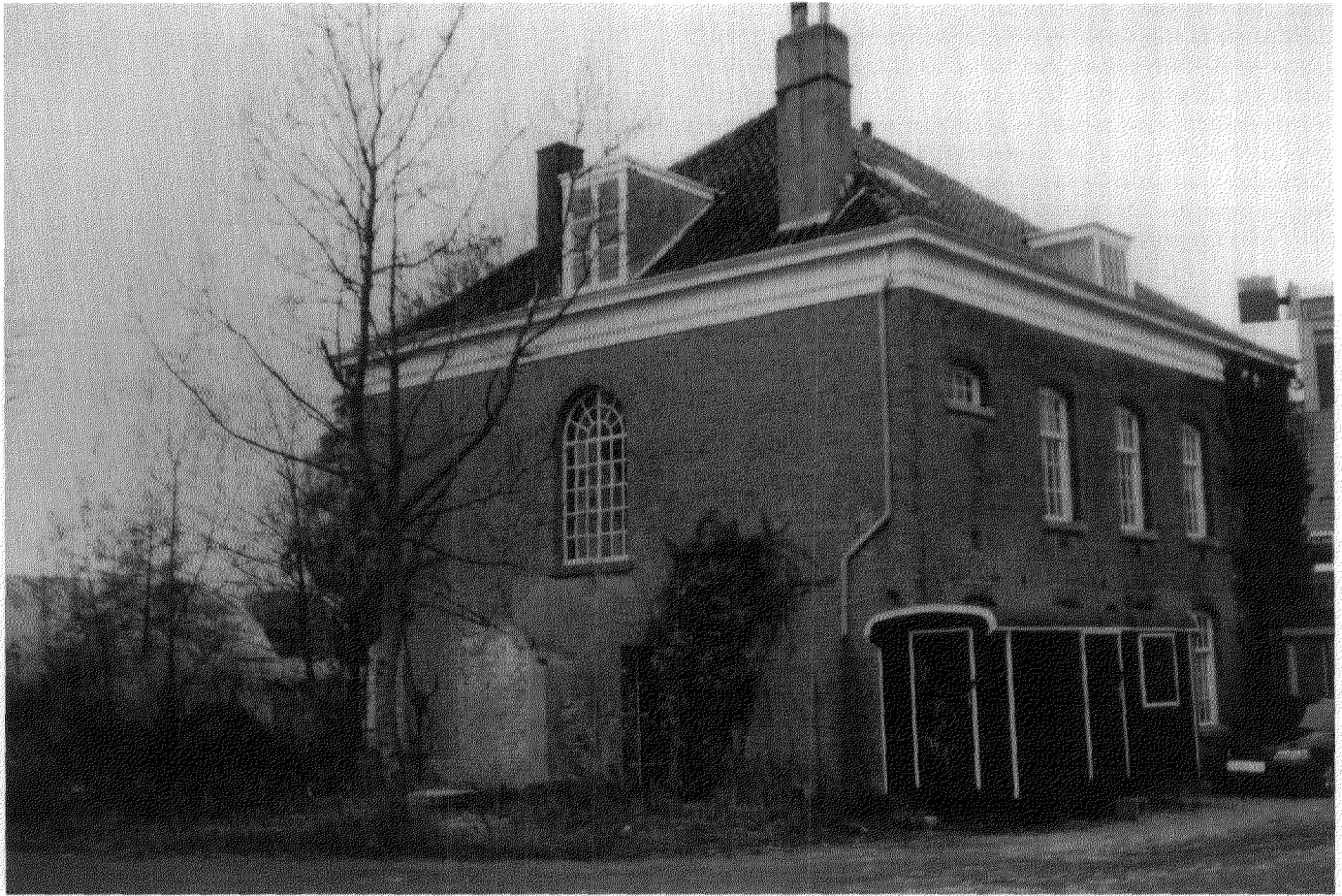
Schot in de zaak

Helaas ontbreken ons de stukken om de ongetwijfeld boeiende discussie uit te heffen boven het niveau van speculaties. We weten slechts dat ook dit "inbouwplan" van Warnsinck niet is doorgegaan en dat het uiteindelijke strafcellengebouw in de onderhandelingen helemaal buiten het Pesthuis terecht is gekomen. De oorspronkelijke bouwtekeningen konden niet teruggevonden worden, maar wel een exemplaar van het gedrukte bestek in het Leidse Gemeentearchief (bron 7). Uit de datering, 1 maart 1847, blijkt dat het definitieve plan en de goedkeuring ervan toch in een ambtelijke stroomversnelling moeten zijn geraakt. Volgens het bestek moet het gebouw 1 Mei 1848 definitief opgeleverd worden door de aannemer.

Art.2 geeft een beschrijving van het werk:

"Dit gebouw hetwelk volgens uitbakening op het open terrein tusschen het Huis van Militaire detentie en de Kommandantswoning moet geplaatst worden, zal bevatten 20 cellen.

Het gebouw, aan welks beide zijden twee boven elkander geplaatste rijen cellen komen, die door eenen gang van elkander zijn gescheiden, zal buitenwerks eene lengte hebben van 13.14, breedte van 12.00 en hoogte onder de muurplaat van 8

Afb. 5. Het huidige gevelbeeld van de gevangenis, gezien vanuit het westen (foto auteur 1998).

el boven den beganen grond of 2.80+AP., en worden afgedekt door een beschoten pannen dak, zoo als later wordt beschreven”.

Wat uit deze beschrijving niet naar voren komt, maar daarentegen het meest karakteristieke element van het gebouw vormt, is dat de gang op de eerste verdieping is vervangen door een rondgaande galerij, opgelegd op gietijzeren consoles. Deze galerij omgeeft een vide, waardoor in het midden van het gebouw een dubbelhoge ruimte ontstaat die door grote gietijzeren toogramen in voor en achtergevel verlicht wordt. (afbeelding 4)

Interessant is dat op de tekening van Warnsinck's “inbouwplan” met potlood een dergelijke vide, omgeven door een galerijhek al is ingeschetst, met een maat van .80 erbij geschreven. Door Warnsinck zelf? In ieder geval verkreeg het definitieve strafcellengebouw zijn typische *Panoptische* middenruimte, van waaruit alle celdeuren in het oog en oor gehouden konden worden. De twintig cellen waren 3.49 bij 2.045 m groot, de middengang beneden (het ‘vlak’ in gevan-

genisjargon) mat 3.36 bij 12.19 m, de rondgaande galerij is .90 m breed. Al met al een netto oppervlak van 142,6 m² voor cellen, 41 m² voor ‘vlak’ en 25 m² voor galerij, inclusief de vide van 1.56 bij 10.39 m, totaal zo’n 225 m² en daarbij dicht in de buurt van de 280 m² voor 25 cellen van Warnsinck's “inbouwplan”. Een nieuwe oppervlakte norm voor de gevangenisbouw was daarmee in steen vastgelegd.

Van (bijna) alle gemakken ontdaan

Ook al was Warnsinck's inbouwplan dan gesneuveld, hij kon redelijk tevreden zijn met het definitieve plan, dat door zijn vrijstaande positie het principe van afzondering alleen maar beter ondersteunde. Celafmetingen, inrichting, detaillering van ramen, deuren, vloerafwerking (asfalt zoals in Pentonville), de Panoptische opzet, details als de hangmatbeugels (640 ponden gesmeed ijzer te verwerken volgens het bestek) en de stinkbakken met waterslot voor de privaten,³ dit alles werd overgenomen door de ingenieurs van Waterstaat. Echter van zijn belangrijkste troetelkind, het systeem van Thermo-

Ventilatie is geen spoor terug te vinden, noch in het Bestek noch in het gerealiseerde gebouw. Voor ventilatie vertrouwde men op het aloude, te openen raam, maar hoe in de winter verwarmd moest worden, is een raadsel. In het toch nauwkeurige bestek ontbreekt iedere aanwijzing hieromtrent: geen schoorsteen zelfs. Met opzet over het hoofd gezien?

Ook de wasbakken en waterleiding, die nog wel in het eerste simpele Waterstaatsplan zaten, zijn in het definitieve plan verdwenen. Wegbezuinigd?

Besluit

Hoewel Warnsinck, met van Gendt, gelijktijdig als ontwerper van de veel grotere gevangenis in Amsterdam bezig was, en daar wel zijn uit Engeland geïmporteerde voorstellen integraal kon uitvoeren (waarbij overigens het thermo-ventilatiesysteem nog verre van volmaakt bleek te zijn⁴), werd het strafcellengebouw in Leiden twee jaar eerder opgeleverd en kan daarom met enig recht het Prototype van de Cellulaire gevangenis in Nederland worden genoemd, een co-productie van Waterstaat en Warnsinck. Architect, maar misschien belangrijker: pionier op het gebied van klimaat-installaties in Nederland.

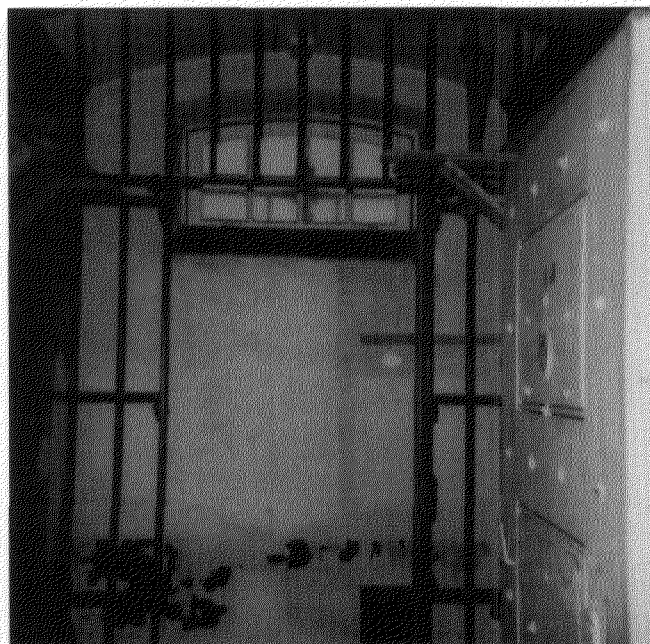
Naschrift

In 1890 werd het pesthuiscomplex bestemd als Rijkswerkinrichting voor vrouwen, terwijl het strafcellengebouw de functie van Huis van Bewaring kreeg, waartoe tot dat moment het Gravensteen had gediend. Bij die gelegenheid is wellicht de ommuurde wandelplaats aan de westzijde gemaakt, welke bij

de recente verbouwing van het pesthuis aan het bouwverkeer ten offer is gevallen. Overigens vervulde het deze functie maar tot 1902. Daarna heeft het als woning voor Zaalopzichteressen van de "vrouwengevangenis" in het Pesthuis zelf gediend. Waarschijnlijk zijn in deze periode een aantal cellusenwanden gesloopt en een aantal van de hooggeplaatste cellen naar beneden toe vergroot, wat leidde tot het huidige gevelbeeld (afb. 5).

In 1909 wordt door het dalend aantal "verpleegde" vrouwen, tevens een Rijksopvoedingsgesticht voor jongens in het Pesthuiscomplex ondergebracht. Er is sprake van het inrichten van 2 cellen als cachotten. Op de eerste verdieping zijn nu nog twee cellen door een zwaar traliehek in tweeën gedeeld (afb. 6).

In 1915 wordt het hele gebouw bestemd voor moeilijk hanteerbare jongens en vinden de opzichteressen elders onderdak. In 1918 verdwijnen ook de laatste vrouwelijke verpleegden naar Gorinchem, en huizen er nog uitsluitend jongens in het complex tot 1928, toen het Rijksasiel voor Psychopaten werd, in 1933 al weer gesloten. Kort daarna wordt het complex ingericht als Legermuseum, en vestigt men in het strafcellengebouw de restauratiewerkplaatsen, incl. een smederij, waarvan de schoorsteen nog aanwezig is. Als het Legermuseum in de jaren '80 naar Delft verhuist, volgt een wat onduidelijke periode, waarin naar mondelinge mededeling van de huidige gebruikster, een beeldend kunstenaar, zowel de 3 Octobervereniging voor opslag van zijn feestartikelen, als de Studentenweerbaarheid het cellengebouw als omkleedruimte en arsenaal(?) gebruikt. Ondanks zijn leeftijd en dit veelsoortige gebruik, staat het gebouwtje er nog stevig bij. Met name van binnen verraden allerlei details duidelijk zijn afkomst. Dit ware zo voor de toekomst te bewaren. In dit, 150ste jaar van zijn bestaan zijn latere aanbouwen gesloopt en wordt de buitenkant gerepareerd in afwachting van een nieuwe bestemming (bron 8 en mondelinge mededeling Mevr. J. van Dongen te Leiden).

Afb. 6. Cel op de eerste verdieping (foto auteur 1998).

Noten

- * Bij het archiefonderzoek heeft in een vroeg stadium Ir. Inger Döll, b.i., de auteur geassisteerd, waarvoor zijn hartelijke dank.
- 1 Warnsinck hanteert al wel het vanaf 1820 ingevoerde metrische stelsel van maten, maar nog in combinatie met traditionele termen: meter = el, decimeter = palm, centimeter = duim, millimeter = streep. De binnenwerkse dieptematen van de diverse Pesthuiszalen zijn resp.: 9.285 m, 9.217 m, 9.340 m en plaatselijk sterker afwijkend: 9.678 m, volgens opgave van het restaurerend Architectenbureau Verheyen c.s. te Leiden)
 - 2 Tijdens een bezoek aan een van onze meer recente gevangenen, vertelde de chef van de technische dienst, dat een waterslot of siphon niet afdoende was. Gedetineerden dweilden met een handdoek de siphon leeg en herstelden op die manier de (spreek)verbinding. Met gepaste trots liet hij echter zien, dat de techniek ook hier weer voortgeschreden was: hij had twee elektroden in het siphon ingebouwd. Wanneer het (stroomgeleidende) water werd weggedweild, werd het electrisch circuit onderbroken en opende zich via een relais een kraantje, dat het water weer aanvulde. Een letterlijk voorbeeld van "dweilen met de kraan open" dus. Hier wordt werkelijk Sisiphon-arbeid van de gedetineerden geverg, welke doet denken aan die in de legendarisch waterkelder van het Amsterdamse Rasphuis, waar werkschuwe gevangenen mochten kiezen tussen pompen of verzuipen.
 - 3 De hardstenen stinkbanken zijn op dit moment niet meer zichtbaar, maar vermoedelijk, onder later aangebrachte vloerafwerkingen verborgen, nog wel aanwezig, evenals de in de buitenmuren ingemetselde verticale afvoerbuizen. In de gevels zijn van dit systeem nog wel de hardstenen onstoppingsproppente zien.
 - 4 In het in 1850 opgeleverde Huis van Bewaring in Amsterdam blijkt het daar wel toegepaste thermo-ventilatie tot een vooral in de zomer benauwend klimaat te leiden. Per brief van 20 juli 1851, deelt Warnsinck mede dat ook in de modelgevangenis te Pentonville dit probleem is gesignaleerd en men de celramen weer te openen heeft gemaakt, op zo'n manier dat er via het openstaande raam toch niet gecommuniceerd kan worden. Als bijkomend voordeel vermeldt hij dat zomers zelfs de trekhaard niet gestookt hoeft te worden, dus nog goedkoper ook..! Hij sluit een schets bij van een oplossing waardoor ook in Amsterdam de ramen weer open kunnen.

Bronnen:

- 1 Algemeen Rijksarchief, 2.09.01 III: Ministerie van Justitie 1823-1876, Afdelingsverbalen Gevangeniswezen 2919 dossier 14, jan. 1844 - dec 1846.
- 2 P.T.E.E. Rosenberg en G.H.P. Steenmeijer, Warnsinck en Pierson, rijksbouwkundigen avant la lettre, in: *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, pp. 149 e.v.
- 3 Rapport van J.G. van Gendt, Ingenieur van den Waterstaat, en I. Warnsinck, Architect, aan zijne Excellentie den Minister van Justitie, *aangaande de verbeteringen, welke in den laatste tijd in Engeland en Schotland betrekkelijk den gevangenisbouw zijn ingevoerd*. Amsterdam, 22 November 1843. (Dit rapport verscheen in druk op pagina's 45 t/m 117, in het eerste jaarverslag ,1848, van het in 1847 opgerichte Koninklijke Instituut van Ingenieurs, exemplaar aanwezig in de bibliotheek van de TU Delft)
- 4 Michael Ignatieff: *A Just Measure of Pain. The Penitentiary in the Industrial Revolution, 1750-1850*. New York 1978.
- 5 Robin Evans, *The fabrication of virtue. English prison architecture 1750-1840*. Cambridge 1982.
- 6 Teekeningen voor de daar te stellen Strafcellen in het huis van militaire detentie te Leiden, Amsterdam, januarij 1846. De Architect, belast met de generale adsistentie bij het ontwerpen van Rijks Cellulaire Gevangenen, Is. Warnsinck. Algemeen Rijksarchief Den Haag, RGD.4. Inv.nr.819.1.
- 7 Bestek en Voorwaarden, waarnaar zal worden aanbesteed, het bouwen van eenige straffcellen, nabij het Huis van Militaire detentie te Leyden. Opgemaakt door den Ingenieur van de Waterstaat, J.R.T Ortt, gezien en ingezonden door de Hoofd-Ingenieur M.G.Beyerinck, 's Gravenhage, den 1sten Maart 1847. Leids Gemeentearchief. (Het exemplaar is voorzien van de door Beyerinck(?) geschreven opdracht: "Hiermede hoop ik de Heer van der Pauw geen ondienst te doen". Van der Pauw was op dat moment de stadsarchitect van Leiden).
- 8 M.A.Petersen, *Gedetineerden onder dak. Geschiedenis van het Gevangeniswezen in Nederland van 1795 af, gezien van zijn behuizing*, (Diss.) Leiden 1978.
- 9 L.Ali Cohen, *Handboek der openbare gezondheidsregeling en der geneeskundige politie*, Groningen, 1872, p189, geciteerd in Niels L. Prak, *Het Nederlandse woonhuis van 1840 tot 1940*, Delft 1991.

Smaak en objectiviteit

Wim Denslagen

Niet iedereen vindt het paleis op de Dam in Amsterdam mooi. Jacob van Campen heeft misschien wel mooiere gebouwen op zijn naam staan dan dit in 1648 ontworpen stadhuis. Dat is een kwestie van smaak, mijn smaak in dit geval. Wat een arrogantie, zult u nu zeggen, en of ik wel weet dat het zo ongeveer het beroemdste gebouw van de beroemdste bouwmeester van de Gouden Eeuw is.

Het is inderdaad gevaarlijk en soms ronduit dom om zulke uitspraken te doen, want wat heeft onze moderne smaak te maken met wat in de zeventiende eeuw mooi werd gevonden? Niet vreselijk veel, vermoed ik, maar wie zich verdiept in het classicisme kan zich moeilijk aan de vraag onttrekken waarom het stadsbestuur het zware gevaarte van Jacob van Campen verkoos boven het elegante ontwerp van Philips Vingboons? Zou die vraag ook in 1648 een rol hebben gespeeld? Zijn er zeventiende-eeuwse bronnen waaruit iets blijkt van een esthetisch verschil van mening over de twee ontwerpen? Die zijn er bij mijn weten niet en bij navraag bleek dat de opdrachtgevers het ontwerp van Jacob van Campen hadden gekozen omdat het functioneler was, niet omdat ze het mooier vonden. De uiterlijke verschijningsvorm schijnt minder zwaar te hebben gewogen. Dat lijkt vreemd bij een dergelijke belangrijke bouwopdracht, maar het is mogelijk dat de opdrachtgevers destijds anders over de uiterlijke verschijningsvorm dachten dan tegenwoordig. Misschien vonden ze elegantie in dit geval juist ongewenst en wilden ze een stadhuis dat er als een weerbarstig fort uitzag, ongeveer zoals het stadhuis van Florence, maar dan met classicistische gevels. We weten het niet.

Over mooi en lelijk spraken de zeventiende-eeuwse kunstgeleerden meestal in geheel andere termen. Schoonheid was iets dat te maken had met de juiste toepassing van classicistische regels. Dat blijkt bijvoorbeeld ook uit de door Koen Ottenheim besproken discussie tussen Pieter Paul Rubens en Constantijn Huygens uit de jaren 1635-1640 (in dit tijdschrift, nummer 1 van 1997). Die discussie ging voor een belangrijk deel over de juiste toepassing van de Vitruviaanse regels, waarbij Huygens overigens minder streng in de leer was dan Rubens. Maar soms blijkt er nog iets van een hogere orde te worden erkend. Zo vond de Franse kunstgeleerde André Félibien (1619-1695) dat een kunstwerk zonder bevalligheid (*grâce*) nooit mooi kon zijn, zelfs als het in alle andere opzichten perfect was. En vrouw, aldus verklaarde hij zich nader in zijn *Entretiens* uit 1666, kan nog zo perfect van li-

chaam zijn, of ze bevallig is blijkt pas wanneer ze begint te praten, lacht en zich beweegt.

Deze Franse kunstgeleerde was vermoedelijk niet de enige in zijn tijd die bevalligheid in een kunstwerk belangrijker vond dan het strikte navolgen van de klassieke canon. Italiaanse kunsttheoretici hadden al een eeuw eerder verkondigd dat gratie en gemak belangrijker waren dan het volgen van academische regeltjes. Dat had bijvoorbeeld Giorgio Vasari al in 1568 beweerd in zijn bespreking van de architectuur van Michelangelo. Maar in hoeverre heeft Jacob van Campen zich rekenschap gegeven van zulke aanbevelingen? Kende hij ze wel, maar verwierp hij ze? Zolang er geen antwoord op dergelijke vragen is, blijft het goed mogelijk dat mijn negatieve oordeel over het stadhuis op de Dam het resultaat is van wanbegrip ten aanzien van het zeventiende-eeuwse classicisme, waarvan dit stadhuis een belangrijk voorbeeld is. En het blijft mogelijk dat de opdrachtgevers de uiterlijke verschijningsvorm van Van Campens stadhuis imposant genoeg vonden en dat ze onbekend waren met het overigens pas in de achttiende eeuw bij ons populair geworden begrip *elegantie*.

De vraag wat het moderne negatieve oordeel over het stadhuis te maken heeft met de manier waarop het gebouw in de zeventiende eeuw werd gewaardeerd, kan alleen opkomen bij iemand die in eerste instantie op zijn persoonlijke smaak afgaat. Die smaak moet dan wel eerst worden gevormd, want zonder enige kennis van de classicistische architectuur is *smaak* niet bruikbaar als hulpmiddel om iets te weten te komen van de zeventiende-eeuwse esthetische normen en waarden, voor zover het relatief moderne begrip *esthetiek* van toepassing is. Persoonlijke smaak is volgens mij iets dat een kunsthistoricus moet cultiveren in plaats van onderdrukken. Toen ik enige tijd geleden iets dergelijks naar voren bracht in een gezelschap van architectuurhistorici, bleek de verbazing groot. De toehoorders waren over het algemeen de mening toegedaan dat iemands persoonlijke smaak een objectieve kunstbeschouwing in de weg staat. Er gaapt, beweerden ze, overigens niet ten onrechte, een diepe kloof tussen twintigste-eeuwse esthetische opvattingen en die van vroeger eeuwen. De erkenning van zulke verschillen vormt zo ongeveer de bestaansreden van het vak kunstgeschiedenis en wie dan aankomt met zijn persoonlijke smaak, laadt de verdenking op zich niet te begrijpen dat het in de kunstgeschiedenis gaat om het interpreteren van contemporaine uitspraken en niet om de bevestiging van iemands persoonlijke smaak.

Philips Vingboons, gevel bij zijn stadhuisontwerp van 1647 (tekening, pen zw. inkt, gewassen, 41,5 x 27 cm. Londen, British Map Library, coll. Beudeker).

De meeste kunsthistorici hebben een begrijpelijke weerzin opgebouwd jegens het slag kunstminnaars dat altijd hoog opgeeft van de eigen smaak, maar niet in staat is de herkomst ervan te begrijpen. Zelfingenomen oordelen over wat wel en niet mooi is in de zeventiende kunst, daaraan hebben kunsthistorici over het algemeen een bijzonder grote hekel. En terecht. Kunsthistorici bedrijven wetenschappelijke arbeid en buigen zich over vragen op het gebied van bijvoorbeeld de iconologie of de kunsttheorie. Smaak is subjectief en wetenschappelijk werk behoort objectief te zijn. Dat is een ongeschreven wet in de wetenschap.

Een klein probleem is natuurlijk dat bijna iedereen die in kunst is geïnteresseerd persoonlijke voorkeuren heeft. Zelfs kunsthistorici bezitten zulke voorkeuren, maar ze proberen die zo veel mogelijk te onderdrukken op grond van de hierboven genoemde overwegingen. Zijn deze overwegingen wel helemaal terecht? Moeten kunsthistorici hun persoonlijke smaak altijd onderdrukken? Je vraagt je trouwens af of het niet ongezond is om een algemeen menselijk gevoel als smaak langdurig te onderdrukken. Ik kan hier geen antwoord op geven, want ik doe er zelf niet aan mee. Ik zie de zin er niet van in en bovendien lijkt mij het bezit van een bepaalde smaak een voordeel in plaats van een nadeel bij de bestudering van de kunstgeschiedenis. Een zekere gevoeligheid voor mooi en lelijk zou zoals gezegd een hulpmiddel kunnen zijn, zoals een zekere mensenkennis handig is als je politicus bent. Wie van smaak verstoken is, zal niet gemakkelijk begrijpen hoe voorkeuren tot stand komen.

Hoe moet je bijvoorbeeld uitleggen wat de specifieke schoonheid is in de architectuur van Richard Meier en waarom je met het begrip *esthetiek* niet zo ver komt als je het werk van Rem Koolhaas wilt begrijpen? De gebouwen van Meier zijn kraakheldere badkamers van porcelein en evenwichtig van verhoudingen. De gebouwen van Koolhaas zijn

van alledaagse materialen en wanordelijk van compositie. Meier staat in de traditie van het modernisme, Koolhaas is experimenteel en zet zich af tegen het modernisme. Ik ken mensen die de voorkeur aan Koolhaas geven. Het zou kunnen zijn dat deze mensen gefascineerd zijn door de bevlogenheid die zijn ontwerpen uitstralen of zo iets. Ik weet het niet precies, maar ik zou het wel graag willen weten. Ik begrijp wel een beetje waarom mijn voorkeur naar het werk van Meier uitgaat.

Het ziet er zo verrassend transparant uit: witte, rechthoekige hoofdvormen die in elkaar oplossen met hier en daar ineens een gebogen wand of een onverwachte opening, en dan veel glas, terrassen, hellingbanen, loopbruggen, trappen en soms staat iets net niet haaks, wat ook erg mooi is. Die schijnbare eenvoud op basis van de modernistische esthetiek, dat roept een bepaald soort welbehagen op, een gevoel dat alles goed is. Het is rationeel en als je binnen bent, zweef je. In een gebouw van Koolhaas krijgt de bezoeker vaak een draai om z'n oren. Ook interessant, maar anders. Het doet je in ieder geval iets.

Wie nu zegt: 'ik beperk mij tot wetenschappelijke uitspraken en laat me niet in met subjectieve gevoelens', die plaatst zichzelf buiten een wereld die voor gewone mensen heel normaal is. Het verbod om ontroering toe te laten is een soort mentale amputatie die zich uiteindelijk tegen de wetenschap zelf keert. Want als woorden van ontroering worden gemeden of alleen toegelaten in citaten van anderen, dan lijkt de auteur zichzelf te willen verheffen tot de objectieve waarnemer die hij nooit kan zijn. Objectiviteit is een gevaarlijke fictie. Het is veel beter om te streven naar een historisch verantwoorde geschiedschrijving, dat wil zeggen controleerbaar en oprecht, zonder iets te verhullen. Met een zelfopgelegde, geforceerde zwijgplicht ten aanzien van persoonlijke voorkeuren doet men niemand een plezier, zeker niet de lezers van de

volgende eeuw. Een studie wordt eigenlijk interessanter naarmate de auteur meer over zijn persoonlijke smaak meedeelt. Niet omdat de toekomstige lezer direct in de persoon van de auteur geïnteresseerd zal zijn, maar omdat hij meer zal willen weten over de herkomst van die bepaalde, dan al lang vergeten smaak. Zijn interesse zal vooral uitgaan naar de geschiedenis van het artistieke oordeel, zoals wij ook graag willen weten waarom Stendhal de schilderijen van de navolgers van Jacques-Louis David zo saai vond. Hij was niet de enige die er destijds zo over dacht, want smaak is nooit individueel, maar altijd collectief. Daarom is een bericht over iemands smaak altijd interessant. Het zegt iets over de persoon én zijn tijd.

Het vermijden van subjectieve uitspraken levert dus geen voordeel op, alleen maar nadelen. Een historicus moet niet doen alsof waarnemingen onpersoonlijk en niet tijdgebonden zijn. Hij moet juist het subjectieve onderkennen. De lezer van een wetenschappelijk werk heeft er in zekere zin recht op te weten hoe de auteur persoonlijk over de zaken denkt, zodat een duidelijk beeld ontstaat van de manier waarop de auteur de materie behandelt.

Een aangrijpend voorbeeld van een historicus die zijn eigen smaak niet de moeite van het vermelden waard vond, gaf Gerard Reve in zijn roman *Moeder en Zoon* uit 1980. Het gaat over Jacques Presser, die 'in de beeldende kunst mooi vond, wat merkwaardigerwijs altijd door de afbeeldingen op kalenders en in schoolagenda's definitief gekanoniseerd was'. Hij stelde volgens Reve geen belang in zijn persoonlijke smaak, omdat hij zichzelf de smaak voorschreef die hij meende te moeten hebben. Dit laatste komt meer voor, dat mensen iets mooi noemen in navolging van een erkende autoriteit. Zij doen dat niet altijd omdat ze zelf geen smaak hebben, maar omdat ze denken dat er zoiets bestaat als een algemeen aanvaard, wetenschappelijk verantwoord kunstoordeel. Pressers onderwijs in de geschiedenis van de kunsten was gebaseerd op de mythe dat het beste op den duur altijd triomfeert, dat de Tijd als vanzelf de middelmatigheid door zijn zeef laat vallen. Wat overblijft is de canon van de kunsten, de eeuwige schoonheid, die per definitie elke afwijkende kunstuiting buitensluit en aanleiding geeft om onderscheidingen aan te brengen in de mate van perfectie. Artistieke dictatuur dus, maar dan retroactief, want op de toekomst heeft niemand vat. Presser zou gegruwd hebben van deze conclusie, die je niettemin gedwongen bent te trekken uit zijn geloof in een algemeen aanvaard kunstoordeel.

In de geschiedschrijving van de kunsten bestaat een zekere traditie om alleen de topwerken te bespreken, wat niet anders dan tot een verwrongen beeld van het verleden kan leiden. De selectie die de geschiedschrijvers hebben gemaakt is op zichzelf weliswaar het resultaat van een geleerde traditie, maar het is een selectie en daardoor verdwijnt de achtergrond die door de mindere kunstenaars wordt gevormd, uit het beeld.

Een selectie op grond van kwaliteit is, hoe onhistorisch ook, op zichzelf te verdedigen als degene die de selectie maakt maar niet doet alsof zijn bezigheid universele pretenties heeft. En als hij maar bereid blijft zich af te vragen waarom iets mooi wordt genoemd.

Wie naar objectiviteit streeft, moet het subjectieve juist objectiveren en niet verdoezelen. Deze alledaagse evidentie blijkt niet door iedereen te worden gedeeld. Zo is ze bijvoorbeeld niet opgekomen bij Nico Laan, de auteur van *Het Belang van Smaak*, waarin hij beweert dat literatuurhistorische overzichtswerken op de persoonlijke smaak van de auteurs berusten en op grond daarvan onwetenschappelijk zijn. Terecht stelt Ton Anbeek dat Laans studie zichzelf opheft, want zonder zoiets als smaak kan de literatuurgeschiedenis niet bestaan (Recensie in: *Vrij Nederland* van 1 augustus 1998).

Het stadhuis op de Dam in Amsterdam doet log aan, ook binnen de conventies van het classicisme, zou je denken. Is dat zo of is het een modern vooroordeel om het stadhuis log te noemen? In hoeverre was het vormgevoel anders in de zeventiende eeuw? Het ontwerp van Philips Vingboons heeft een duidelijk tempelfront als middendeel en aan weerszijden een hoekpaviljoen met koepeltje en balustrade. De enorme massa wordt op die manier geleed in een hoofdgebouw met zijvleugels. Dat maakt een overzichtelijke indruk. De voorgevel van Jacob van Campen vertoont een stapeling van pilasters op alle delen van de gevel waardoor het gebouw er op een afstand als een groot en streng blok uitziet. Allemaal volgens de regels van Scamozzi, maar hij had ook Palladio kunnen volgen, zoals Vingboons deed. Ik word in mijn mening trouwens gesteund door de grote architect en oudheidkundige Auguste Schoy (1838-1885), leerling van de nog beroemdere J.T. Suys. Ook Schoy vond het ontwerp van Vingboons eleganter 'que la monotone façade de van Campen'. Nu is het oordeel van ondergetekende en van meneer Schoy niet zaligmakend natuurlijk. Maar is het toeval dat een zekere Heer C. in 1767 tot min of meer hetzelfde oordeel kwam in het tijdschrift *De Filosoof*? Deze schreef over het stadhuis op de Dam: 'Als men het geheel beschouwt, ziet men schielijk, dat de architect niet bekwaam was om een gebouw zo uitgestrekt, als dit is, te ordonneeren.'

Zijn er nu ook zulke negatieve reacties uit de zeventiende eeuw? Ik ken ze niet. Misschien zijn er alleen positieve opmerkingen overgeleverd, zoals die van Everard Meyster uit 1655. Niettemin blijft de vraag knagen hoe de moderne, negatieve oordelen zich verhouden tot het classicistische architectuurdebat in de zeventiende eeuw. Het zou kunnen zijn dat het gevelontwerp van Jacob van Campen op een andere manier gewaardeerd moet worden dan de heer C. deed, maar hoe dan? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, moet men zijn eigen smaak niet overboord gooien, maar juist gebruiken als een soort parameter, een gebrekkige misschien, maar die is toch beter dan niets.

PUBLICATIES

Corjan van der Peet, Guido Steenmeijer (red.), **De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwdienst en zijn voorlopers, samengesteld in opdracht van de rijksbouwmeester en met medewerking van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.** Uitgeverij 010, Rotterdam 1995, ISBN: 90 6450 236 6

De Rijksbouwmeesters is een prachtig boek. Dat geldt zowel voor de inhoud als voor het uiterlijk. Het uiterlijk is bewust quasi ouderwets dik en degelijk in kloek formaat, zorgvuldig gebonden en voorzien van stofomslag vormgegeven. Die indruk wordt nog versterkt door de wat grauwe pagina's en uitsluitend zwart wit illustraties terwijl zelfs een rood leeslint niet ontbreekt. Ook de "architectuur" van het boek, met inleidende teksten over een "periode", gevolgd door kleine monografiën over de rijksbouwmeesters of vergelijkbare architecten die bouwden voor het Rijk, voor een Ministerie of een koning is ouderwets, en verleidt tot een geloof in oerdegelijkheid en zelfs eeuwigheidswaarde van een monumentaal naslagwerk. Dat wordt nog versterkt doordat ruim een zesde van het boek bestaat uit een Aanhangel hoewel dat toch grotendeels in een kleiner lettertype gedrukt is. Daarin vinden we lijsten van "Werk van rijksarchitecten", een "overzicht leidinggevende functionarissen", een lijst van 153 verschillende geraadpleegde bronnen, een gebouwenregister, een personenregister en nog een schematisch overzicht over twee bladzijden, waar de regering van de rijksbouwmeester gerelateerd wordt aan de regering van de vorst. Ook zijn wel erg korte samenvattingen in het engels, Duits en Frans toegevoegd.

Groot Britannië, Duitsland, zelfs Frankrijk met de al eeuwenlang zo belangrijke rol van de centrale staatsorganisatie kennen geen vergelijkbaar boek. Nusselder verwijst in zijn inleiding wel naar twee publicaties uit de Verenigde Staten: L.A. Craig et al, *The Federal Presence, Architecture, Politics, and National Design* en de Catalogus van het National Building Museum "Building a National Image: Architectural Drawings for the American Democracy 1789 - 1912" (1985). De eerste studie is zelfs een historisch onderzoek dat probeert tot lessen voor het "heden" te komen. Die rol kan en wil het Nederlandse boek niet spelen omdat het Nederlandse architectuurbeleid zonder expliciet gebruik te maken van dit onderzoek in aparte beleidsnota's is neergelegd. Dat is overigens ook vrijwel uniek in de wereld. Het is paradoxaal dat een boek dat vrijwel uitsluitend de overheidsbemoeienis met het bouwen behandelt alleen geschreven kan worden, wanneer die overheid niet vrijwel alles in de bouwcultuur bepaalt, zoals bijvoorbeeld in Frankrijk vrijwel altijd wel het geval was. In Nederland is die verhouding tussen het overheidsbeleid en nationale architectonische cultuur zeer complex.

Het is dan ook niet toevallig dat het verhaal pas echt begint wanneer Nederland aan het einde van de achttiende eeuw definitief door de Franse politiek en cultuur wordt gedomineerd. Daarvoor waren de relaties tussen de Staten van de Republiek, de regering en de stadhouder dusdanig ondoorzichtig en vaak ook onuitsproken dat onmogelijk een centrale instantie voor het nationale bouwwezen aan te wijzen is. Tot aan het proclameren van het Koninkrijk der Nederlanden bleef de situatie onoverzichtelijk hoewel al de laatste stadhouder en de eerste koning architecten voor hun opleiding naar Parijs stuurden om zo te proberen de architectuur in Nederland bij de tijd te brengen. Misschien lukte het hen nog wel meer dan de latere Koning Willem II die nadrukkelijk eigenhandig probeerde de (neo)gotiek in Nederland de dominante stroming te laten worden. Het is boeiend

dat dit streven van de koning wordt vergeleken met pogingen van vorsten elders die te maken zouden hebben met een nostalgie naar het "haast heilige koningschap van eeuwen her". Dat is een spannende opmerking des te meer daar in de Nederlandse geschiedenis natuurlijk nooit sprake was geweest van zo'n koningschap, maar helaas wordt deze these niet verder uitgewerkt. Ook verder zijn tal van aardige aanzetten tot nieuwe inzichten te vinden maar hier wreekt zich misschien nog meer dan elders in het boek dat eigenhandig archiefonderzoek in het ene (sub)hoofdstuk gecombineerd wordt met een soms zelfs wel erg behoudende samenvatting van de stand van onderzoek van derden.

Zo is het prettig dat met hoofdstuk over B.W.H. Ziesenis (1768-1820) de resultaten van de doctoraal studie (1988) van M.C. Speyart van Woerden, aangevuld met enig archiefonderzoek in Parijs, nu voor een breder publiek toegankelijk zijn. Bij de hoofdstukken over de bouwmeester W.N. Rose en de ambtenaar jhr V.E.L. de Stuers (1843-1916) kan gesproken worden van verdienstelijke pseudo-objectieve samenvattingen van feitelijke historische gebeurtenissen, waarbij de schrijvers het soms even niet kunnen laten een subjectieve zin in het verhaal te weven. Er wordt echter totaal voorbijgegaan aan de huidige discussie, zoals die vooral door Auke van der Woud is aangezwengeld, die Rose welhaast de rol toemeet van tragische held van een ander soort moderniteit en De Stuers en Cuypers de rollen van dogmatische schurken laat vervullen. Ook blijkt bij zowel Cuypers als Rose de moeilijkheid van korte architectenportretten. Enerzijds moet de nadruk natuurlijk vallen op het werk voor het Rijk maar anderzijds is dit werk moeilijk los te zien van het werken, schrijven en optreden als particulier of bij andere overheden.

Worden er dan geen posities ingenomen en accenten gelegd? Wel degelijk, maar het gebeurt nogal impliciet. Zo sieren twee portretten het omslag: C.H. Peters (1847-1932) en in spiegelbeeld G.C. Bremer. Peters wordt dan ook gezien als de eerste bouwmeester van de Nederlandse staat, die feitelijk de algehele leiding van het van regeringswege bouwen had. Ook bleek hij een eigen "rijksstijl" te ontwikkelen, die ook wel "Postkantoren-gotiek" werd genoemd. Hoe puur formeel die soms uiterst complexe relaties van architecten tot de diverse ministeries lagen wordt keurig uiteengezet. Zo was Peters van 1877 tot 1883 formeel de enige architect met de titel "rijksbouwkundige". Daarna veranderde dit weer in een verdeling van het land in districten. Pas in 1924 wordt ir.G.C. Bremer (1880-1949) aangesteld als "Rijksbouwmeester" bij de ook dan pas opgerichte Rijksgebouwdienst.

Minder duidelijk maar minstens zo spannend is de kwestie van de vormgeving, die heel vaak in dit boek als stijl wordt benoemd. Over Peters wordt geschreven dat zijn drie jaar op het bureau van Pierre Cuypers van beslissende invloed zijn op zijn ontwikkeling als architect. Inderdaad zien we Peters, in de tijd dat de "Hollandse Neorenaissance" welhaast een nationale stijl is, steeds meer gotiese elementen in zijn architectuur toepassen, waarbij hij ongetwijfeld gestimuleerd is door tenminste De Stuers. Onder het subhoofdstuk "een nieuwe bouwstijl" wordt vervolgens het gebruik van de gotiese elementen en de constructieve en decoratieve toepassing van baksteen eerst toegeschreven aan de "romano-gotische baksteenbouw" in Groningen. Dit was de geboorteprovincie van Peters en hij heeft over deze architectuur ook gepubliceerd dus op zich is dat geen vreemde these. Terecht wordt er echter daarna ook weer gewezen op de verwantschap met de renaissance van de Noordduitse baksteenbouw door de Hannover Schule onder aanvoering van C.W. Hase. Tenslotte heeft Peters zelf nog in 1921 geschreven dat hij Cuypers voornaamste verdienste vond dat de baksteen door hem niet alleen weer constructief maar ook decoratief gebruikt werd. Een afweging of analyse die gekoppeld is aan de concrete ontwerpen ontbreekt ech-

ter. Tenslotte wordt ook nog opgemerkt dat de versobering in sommige late werken van Peters "architectuurhistorisch weinig interessant" zijn, omdat ze anders dan bij bijvoorbeeld de architect Van Lokhorst niet naar een Berlagiaanse verzakelijking lijken te verwijzen. Kortom een wat onduidelijk stilistisch evolutionaire schets.

Hoewel de roep om kostenbeheersing en versobering misschien wel de karakteristiek is van de nationale bouwkunstcultuur, althans van vrijwel alle opdrachtgevers, is er nog in het begin van de jaren twintig een ware opbloei in de rijke vormtaal van de Amsterdamse School, die dan welhaast een nationale stijl lijkt. Dit is in het beroemde nummer 11/12 van *Wendingen* van 1923 nog vastgelegd vlak voor een nieuwe bezuinigingsgolf die wel zeer complex geworden oude organisatie wegspoelde. Toch zijn de schrijvers van het boek verre van somber over de periode daarna waarin de Rijksgebouwendienst vorm kreeg onder leiding van Bremer.

Zij schrijven "Dat Bremers naam veelal ontbreekt in overzichten van de Nederlandse bouwkunst in de twintigste eeuw, houdt voor een aanzienlijk deel verband met de ambtelijke positie waaruit hij opereerde." [481] Van 1916 tot 1924 werden zijn ontwerpen, anders dan bijvoorbeeld van de architecten Crouwel, Blaauw en Luthmann, gepresenteerd onder naam van zijn directe ambtelijke meerdere, Knuttel. Toen hij zelf dé Rijksbouwmeester was geworden werd er weer zoveel bezuinigd dat hij slechts een uiterst beperkt oeuvre kon voltooien. Daarbij blijkt hij zeer wisselend maar zeker voor Nederland bijna altijd oorspronkelijk in zijn voorkeuren voor vormgeving, constructie en organisatie van zijn gebouwen. Constructief en organisatorisch frisse en originele gebouwen, zoals zijn bekendste werk, het al in 1939 ontworpen maar pas na zijn dood in 1953 voltooide stationspostkantoor in Den Haag, werden in de literatuur geheel of grotendeels op naam van zijn constructeurs met name J. Emmen en ook wel H.J.J. Engel geschreven.

Het hoofdstuk over Bremer is een grote poging om mede aan de hand van citaten van tijdgenoten te benadrukken dat hij in brede kring in zijn eigen tijd grote waardering genoot. Ook is het boeiend om te zien dat de gekozen vormenrijkdom nu niet als "style for the job" filosofie wordt gezien maar als uiting van respect voor de omringende bebouwing en als blijk van grote originaliteit en liefde voor diversiteit. Zijn opvolger G. Friedhoff (1892-1970) ondergaat een bijna vergelijkbare rehabilitatie, maar daarbij wordt niet zozeer de persoonlijke scheppingsdrang van de architect maar juist het samenvallen van de vormwil van ontwerper en opdrachtgever benadrukt. Van 1946 tot 1957 zou er sprake zijn van een architectuur die "een dogmatisch en gedreven taal, uiting gevend aan het in de tijd van ontstaan door de gebruiker en de opdrachtgever gewenste imago." [529]. Er wordt daarbij wel aangedrongen op meer onderzoek, maar voorlopig wordt als conclusie gepresenteerd dat "Friedhoffs gebouwen (...) in het naoorlogse architectuurdebat tussen wal (het Nieuwe Bouwen) en schip (de Delftse School) geraakt" zouden zijn. Een merkwaardige constatering omdat juist Friedhoff aan de kant van de "traditionalisten" gezien zijn architectuur een net zo'n grote rol in de ontwikkeling van de "shake-hands-architectuur" had kunnen spelen als W. van Tijen deed vanuit het Nieuwe Bouwen.

Het achtste hoofdstuk over de periode 1957 - 1995 is heel beknopt. Dat heeft waarschijnlijk twee oorzaken. De eerste is de nabijheid van de ontwerpen en meestal ook nog levende Rijksbouwmeesters en andere ontwerpers. Ten tweede was Friedhoff de laatste Rijksbouwmeester die nog echt de enige meester van de rijksbouw wilde zijn. In de praktijk werden steeds meer architecten van buiten het ambtelijke systeem ingeschakeld. Uiteindelijk werd de overheid aan het eind van de beschreven periode zelfs nauwelijks meer opdrachtgever maar ten hoogste nog initiatiefnemer. De overheid ging op zoek naar particuliere financiers en "leasde" slechts de gebou-

wen. Ook werd bewust naar pluriformiteit gestreefd wat zulke verschillende Ministeries als VROM van Jan Hoogstad en Sociale Zaken van Herman Hertzberger opleverde.

Na Friedhoff bleef J.J.M. Vegter nog dertien jaar in functie, maar daarna volgden maar liefst zeven interim-rijksbouwmeesters en rijksbouwmeesters in maar iets meer dan vijfentwintig jaar. Vanaf het aantreden van W.G. Quist is de Rijksbouwmeester nauwelijks meer ontwerper maar steeds meer smaakmaker. Quist begon met jonge architecten van nogal verschillende stromingen kansen te geven. Bij Tj. Dijkstra zien we dan een nog grotere verbreding van de opdrachten maar tegelijkertijd probeert hij ook steeds duidelijker naar een architectuurbeleid met een kwaliteitsbevordering te streven. Een streven dat in de Nota architectuurbeleid uit 1991 uiteindelijk ook gestalte krijgt. De Rijksbouwmeester wordt nu ook nadrukkelijk genoemd als rijksmaakmaker, maar tegelijkertijd ontplooiën overheden en door overheden gesubsidieerde instellingen tal van nieuwe initiatieven. De Rijksbouwmeester zal zelfs nog meer rekening moeten houden met eerlijke mededinging volgens de Europese Richtlijnen zoals in de nieuwe Nota "De architectuur van de Ruimte" uit 1996 nadrukkelijk wordt vermeld.

Dat die internationalisering niet zonder slag of stoot zal gaan toonde ook de rel rond het grootste bouwproject van de laatste jaren, de Resident te Den Haag, aan. De Rijksbouwmeester had als smaakmaker in de Joint-venture Thom Karelse, Gunnar Daan, Sjoerd Soeters, Michael Graves, Bert Dirix, Cesar Pelli, Richard Koek, Adolfo Natalini, Peter Drijver en Rob Krier bijeen geroepen om het regeringscentrum in een keer een post-modern en alsnog compact geheel nieuw gezicht te geven. Vooral het bekend worden van Michael Graves verbouwingsplan voor het Transitorium ten behoeve van het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur leidde tot woedende reacties uit het Nederlandse architecten-establishment. In plaats van een discussie over nationale en internationale architectuur, waarbij de ironie wil dat Graves juist met topgeveltsjes op torengebouwen dacht aan te sluiten bij een "Dutch tradition", onttaarde de zaak in een ordinaire ruzie, doordat BNA-voorzitter Carel Weeber Rijksbouwmeester Kees Rijnboutt de toegang tot een BNA-bijeenkomst ontzegde. Geheel in de "Dutch tradition" werden de heren officieel weer met elkaar verzoend met een spelletje Triviant op de TV. Daarmee lijkt de discussie over het al of niet bestaan of gewenst zijn van een Nederlandse identiteit in de architectuur een vroege dood gestorven te zijn.

Toch zou een nader onderzoek van de geschiedenis van de rijksgebouwendienst en haar voorgangers en dan liefst inclusief het toch wel heel bepalende Rijkswaterstaatsbeleid meer over het zelfbeeld van de staat kunnen zeggen dan het toch meer samenvattende dan concluderende hoofdstuk met de titel "besluit". Een besluit is het zeker niet. Het boek is ondanks het uiterlijk van een standaardwerk dat een periode afsluit eerder een databank met essay's van verschillende kwaliteit en inhoud. Waar in de inleiding van het boek wordt gesteld dat de schrijvers vooral een organisatorische geschiedenis willen schrijven moeten ze soms wel architecten- en architectuurmonografische schetsen maken in de subhoofdstukken gezien de enorme behoefte aan die basisgegevens.

Ondertussen zijn steeds meer zelfstandige publicaties over afzonderlijke nieuwe en historische rijksgebouwen verschenen waarbij meestal de Rijksgebouwendienst op zijn minst een stimulerende, maar vaak ook een initiërende rol heeft gespeeld.

Het zou mooi zijn als bij het publicatiebeleid niet alleen voor prachtboeken zou worden gekozen maar ook voor nieuwe media om ook nieuwe verbanden te kunnen zien. Kortom waarom niet die rijkdom aan onderzoeksresultaten en die nu nog redactioneel enigszins op elkaar afgestemde essay's ook op CD-ROM aangeboden. Nog

mooier misschien zou een uitgebreide site op het Internet kunnen zijn zodat heel direct door iedereen kan worden ingegaan op de oproep tot verder onderzoek die vele malen op de bladzijden van dit boek weerklinkt.

Rob Dettingmeijer

P.E. Spijkerman (red.), **Eerste Kamer: Reflecties over de Vergaderzaal van de 'Chambre de Réflexion'**. Den Haag, 1995. ISBN 90 12 08257 9.

P.E. Spijkerman (red.), **Tweede Kamer: Van Doolhof naar Eenheid**. Den Haag, 1996. ISBN 90 12 08341 9.

P.E. Spijkerman (red.), **Zuidvleugel Rijksmuseum: Een Nieuw Museum voor Amsterdam**. Den Haag, 1996. ISBN 90 12 08347 8.

P.E. Spijkerman (red.), **Des Graven Hof: Een nieuwe huisvesting voor de SSR Zutphen en het Museumhotel**. Den Haag, 1996. ISBN 90 12 08419 9.

P.E. Spijkerman (red.), **Rijksarchief Limburg: Een nieuwe huisvesting voor het Rijksarchief Limburg**. Den Haag, 1996. ISBN 90 12 08420 2.

Mensen deden het in het verleden en zullen het altijd blijven doen: het aanpassen van bestaande gebouwen aan persoonlijke wensen en eisen van de tijd. Daar is absoluut niets mis mee. Maar wanneer het gaat om monumenten, spelen andere overwegingen een rol. Aan de ene kant is herbestemming van monumenten noodzakelijk om het culturele erfgoed in de maatschappij voort te laten leven. Architectuur-historisch waardevolle gebouwen niet gebruiken, leidt immers tot verwaarlozing en verval. Aan de andere kant moeten monumenten vaak nieuwe functies vervullen in het stedelijk leven. Ingrepen van bouwkundige, architectonische en technische aard ten behoeve van modernisering en optimale functionering zijn bijna altijd noodzakelijk.

Dat het niet eenvoudig is om historische gebouwen om te vormen tot een geschikte huisvesting voor toekomstige bewoners blijkt uit een vijftal projecten die in samenwerking met de Rijksgebouwendienst (RGD) zijn uitgevoerd. De RGD heeft ter gelegenheid van de ingebruikneming van respectievelijk de vergaderzaal van de Eerste Kamer (Den Haag), het gebouw van de Tweede Kamer (Den Haag), de Zuidvleugel van het Rijksmuseum (Amsterdam), Des Graven Hof (Zutphen) en het complex van het Rijksarchief Limburg (Maastricht) een serie gepubliceerd. De boekjes beginnen met een woord vooraf van de voormalige minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Margaretha de Boer. Vervolgens komen bijdragen van personen aan de orde die direct of indirect iets met het onderwerp te maken hebben. Naast personen van de te huisvesten instanties, kunst- en architectuurhistorici komen ook werknemers van het Bureau Rijksbouwmeester en de architecten aan het woord. Zij behandelen onder andere de ontstaansgeschiedenis van de instanties, de bouwhistorie van de monumenten, de uitgevoerde restauraties, modernisering en nieuwbouw.

Hoewel de serie de naam *RGD restauratie project* draagt, wordt de nadruk vooral gelegd op de renovatie en de nieuwbouw van de diverse projecten. In het eerste deel van de reeks, *Eerste kamer: Reflecties over de Vergaderzaal van de 'Chambre de Réflexion'*, wordt wel een uitgebreide en stapsgewijze beschrijving gegeven van de uitgevoerde restauraties. Het gaat onder andere om de prachtige, 17de-eeuwse plafondschildering ontworpen door de architect Pieter Post, maar ook om schilderijen op doek daterend uit de 19de eeuw.

Waar door ontmanteling in het verleden materiaal verdwenen was, koos men niet voor een feitelijke reconstructie van de 17de-eeuwse situatie. Er werd getracht in de geest van het oorspronkelijke concept te werken. Een goed voorbeeld hiervan is het terugbrengen van de wandtapijten die in de 19de eeuw verwijderd waren. De opnieuw gefabriceerde stoffering is een zeer vrije interpretatie van de 17de-eeuwse wandtapijten en is afgestemd op de plafondschildering. De keuzes en beslissingen voor bepaalde ingrepen in het 17de-eeuwse gebouw dat Pieter Post voor de Staten van Holland ontwierp, worden goed uitgelegd en beargumenteerd.

Een goede analyse ontbreekt nogal eens in de andere boekjes. Zo lezen wij in *Tweede Kamer: Van doolhof naar Eenheid* dat besloten werd de oude balzaal van Willem V, de voormalige vergaderzaal van de Tweede Kamer, terug te brengen naar het oorspronkelijke decoratieplan van 1782. Maar omdat Nederland geen traditie zou hebben waarin overdaad van goud past en de balzaal al chic genoeg oogde, werd de oorspronkelijke vergulding van enkele delen van het houtwerk en het plafond niet gereconstrueerd. Een nogal opmerkelijke manier van doen aangezien bekend is dat stadhouder Willem V het nieuwe stadhoudelijke kwartier, voorzien van een balzaal met alle mogelijke pracht en praal, liet bouwen om zijn status ten opzichte van de Staten van Holland te verhogen. De balzaal kan gezien worden als uitdrukking van de toenmalige staatkundige verhoudingen en staat misschien niet zozeer in een Nederlandse traditie als wel in een traditie waarin opdrachtgevers door middel van architectuur boodschappen uitdragen. De keuze voor het tweëndertig-kleurig tapijt, symbool voor de Nederlandse democratie, domineert de balzaal zo erg dat het gedeeltelijk teruggebrachte interieur in het niet valt. Waarom deze ingrijpende keuze is gemaakt, wordt helaas niet toegelicht.

Het boekje *Zuidvleugel Rijksmuseum: Een nieuw museum voor Amsterdam* bevat een interessante bijdrage van kunsthistoricus A.J.C. van Leeuwen. In zijn tekst "De moeizame dialoog met P.J.H. Cuypers" wordt dieper ingegaan op de discussie over het aanpassen van monumenten in deze tijd zonder dat het karakter van het historische gebouw verloren gaat. Van Leeuwen is van mening dat de architect Wim Quist een functioneel bruikbaar museum heeft ontworpen, maar zijn persoonlijke stempel te nadrukkelijk op de nieuwbouw heeft gezet. De keuze voor een uitgesproken modernist als Quist heeft geleid tot een toevoeging van architectuur die geen dialoog aangaat met het historische gebouw van Cuypers. Deze tekst geeft het boekje over de Zuidvleugel een meerwaarde ten opzichte van de andere boekjes die nogal eenzijdig zijn door de positieve bijdragen van mensen van het bureau Rijksbouwmeester en de architecten.

De auteurs van de diverse teksten bepalen of er een notenapparaat wordt toegepast of een bibliografie wordt vermeld. In *Des Graven Hof: Een nieuwe huisvesting voor de SSR Zutphen en het Museumhotel* vinden de schrijvers het niet noodzakelijk. Toch is een verantwoording van informatie nuttig in bijvoorbeeld het stuk "Des Graven Hof: Duizend jaar bewoning, bestuur en rechtspraak aan Zutphens oudste plein" dat grotendeels gebaseerd is op archieven en literatuur. De boekjes bestaan naast een tekstgedeelte ook uit een gedeelte met afbeeldingen die vergezeld worden door bijschriften. Mooie foto's van oorspronkelijke en nieuwe plattegronden, ontmanteling van de historische gebouwen, uitgevoerde restauraties en nieuwbouw geven een goede indruk van de projecten. In het boekje over de vergaderzaal van de Eerste Kamer verduidelijken en versterken verwijzingen naar deze afbeeldingen de teksten, in de overige delen ontbreekt een eenheid tussen tekst en beeld.

De serie *RGD restauratie project* omvat informatieve boekjes die beschrijvingen geven van een aantal projecten waarbij historische

gebouwen door renovatie en/of gedeeltelijke nieuwbouw geschikt werden gemaakt voor de nieuwe gebruikers. Vaak is daar jaren lang overleg en onderzoek aan vooraf gegaan. Bij het bodemonderzoek van het voormalige Minderbroedersklooster, de huisvesting van het Rijksarchief Limburg, zijn zo een aantal opmerkelijke zaken naar boven gekomen zoals een deel van de oude stadsmuur. Een integrale aanpak heeft er toe geleid dat de vondsten in het nieuwe complex een plaats konden krijgen en voor de bezoekers te bezichtigen zijn.

Bij het veranderen, aanpassen en moderniseren van monumenten moet in gedachten gehouden worden dat elk gebouw door bijdragen uit verschillende tijden een geheel eigen historische en culturele betekenis heeft gekregen. Het is daarom noodzakelijk om altijd te analyseren in hoeverre een renovatie ook recht doet aan dat specifieke karakter. De Rijksgebouwendienst laat dit liever aan anderen over maar publiceert wel alle relevante informatie en alleen dat al is een grote verdienste.

Carmen Smits

P. Schneiders, *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis.*

Van Librije tot virtuele bibliotheek. Den Haag,

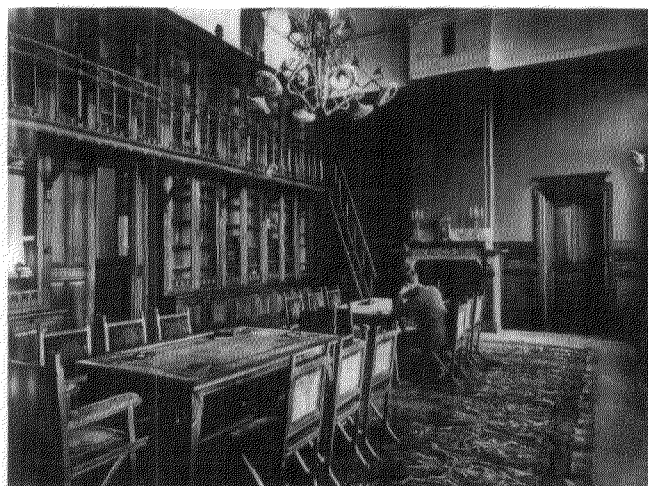
NBLC Uitgeverij 1998. 391 p. ISBN 9054831383. f 139,50.

In de baanbrekende serie lezingen, die zijn gebundeld onder de titel *A History of Building Types* (1976), besteedde Nikolaus Pevsner ruime aandacht aan de ontwikkeling van het bibliotheekgebouw. In het betreffende hoofdstuk laat Pevsner tweemaal een Nederlandse bibliotheek een rol spelen: de Librije van Zutphen als voorbeeld van een Middeleeuwse kettingbibliotheek en de bibliotheek van de universiteit van Leiden ter illustratie van de overgang op het systeem volgens het principe van de zogenaamde zaalbibliotheek met grote open kasten.

Misleid door de titel *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis. Van Librije tot virtuele bibliotheek* dacht ik een studie te kunnen verwachten over de ontwikkeling van de bibliotheek als gebouw in Nederland. Met het woord bibliotheek wordt echter ook een verzameling boeken bedoeld, en vaak worden de twee betekenissen van het woord door elkaar gebruikt, danwel met elkaar verward. In het boek van Paul Schneiders ligt de nadruk op de ontwikkeling van de bibliotheek als organisatie en als instelling. Slechts zijdelings haakt Schneiders in op de bibliotheek als een type gebouw, terwijl de ontwikkeling in de bibliotheek als organisatie of als verzameling boeken juist vaak nauw verbonden is met de ontwikkeling van de bibliotheek als gebouw, en andersom.

Betekent dit nu dat het boek *Nederlandse bibliotheekgeschiedenis* niet interessant zou zijn voor architectuur- en kunsthistorici? Verre van dat, want het boek geeft zeer veel informatie over de ontwikkeling van de bibliotheek in Nederland. De kunsthistoricus die ooit nog eens het standaardwerk over het bibliotheekgebouw in Nederland zou willen schrijven, zal verplicht zijn het boek van Schneiders als een van de vertekpunten van zijn of haar onderzoek te nemen.

Wat Schneiders wel over het bibliotheekgebouw vertelt, ligt vaak in de sfeer van de aankleding van de bibliotheek. Zo gaat hij bij de librijes uitgebreid in op de wijze waarop de boeken met kettingen, roeden en loketsloten aan de lectrijnen (leestafels) werden bevestigd en gaat hij in op de ligging van de librije binnen het klooster- of kerkcomplex. Tot de inrichting van de laatmiddeleeuwse librije tegen de St. Walburgkerk te Zutphen (1560) bleef de manier van inrichten van een bibliotheek min of meer constant. Een kleine 100 jaar later schafte de Leidse academiebibliotheek het aan de ketting leggen van de boeken af en ontstond een nieuw soort inrichting van

De bibliotheek van de levensverzekeringsmaatschappij Utrecht ontworpen door J. Verheul Dzn omstreeks 1910. (foto uit het besproken boek).

de bibliotheek. Dit had nog geen invloed op het tot standkomen van een nieuw type bibliotheekgebouw. Men huisvestte de verzameling boeken in al bestaande gebouwen, zoals in het geval van Leiden op de bovenverdieping van de Faliëde Bagijnkerk. Kerken waren zo wie zo erg geliefd als bibliotheekgebouw en menig stedelijke bibliotheek vond haar onderkomen in een van de godshuizen in de stad.

In 1655 werd uit de nalatenschap van de Leidse geleerde Anthony Thysius de bouw bekostigd van een bibliotheek waarin het concept van de humanistische studiebibliotheek werd verwezenlijkt. Deze 'Bibliotheca Thysiana' werd door de Leidse stadsarchitect Arent van 's-Gravesande in 1654 ontworpen en geld ook nu nog als een van de fraaiste voorbeelden van het Hollands classicisme en geeft tot op heden een goed beeld van bouw, inrichting en bezit van een 17de eeuwse bibliotheek. De boekenverzameling bevindt zich op de eerste etage en is geplaatst in kasten tegen de muren rondom zodat er ruimte ontstond in het midden voor leestafels. Aan het eind van de 18de eeuw ontstaan er veel nieuwe type bibliotheken, zoals leesmusea, nutsbibliotheken en genootschapsbibliotheken, die echter geen van alle in Nederland een nieuw type gebouw voortbrengen, met uitzondering van de Ovale zaal in het huis van Teylers te Haarlem dat in 1784 naar ontwerp van de Amsterdamse architect Leendert Viervant werd gerealiseerd. De ingebouwde boekenkasten voorzien van deuren met daarboven cartouches met portretbustes van Griekse schrijvers en wijsgeren weerspiegelen de smaak van de 18de eeuw.

Pas aan het eind van de 19de eeuw gaan comfort en bibliotheken samen en worden door de stormachtige ontwikkelingen op wetenschappelijk en maatschappelijk gebied de bibliotheken getransformeerd van bewaarplaatsen van zeldzame en oude boeken tot kennismagazijnen voor grote aantallen gebruikers. Pas nu ontstaat een nieuw type bibliotheekgebouw dat mede tot stand komt door aan de nieuwe technische en architecturale eisen tegemoet te komen. Mooie voorbeelden zijn de Artisbibliotheek (1868 naar ontwerp van G.B. Salm) te Amsterdam, de bibliotheek van het Rijksmuseum (1886) naar ontwerp van P.J.H. Cuypers en de bibliotheek van de levensverzekeringsmaatschappij Utrecht door J. Verheul Dzn uit 1899. De interesse voor het bibliotheekgebouw in architectuurkringen werd weerspiegeld in bijvoorbeeld de prijsvraag van de vereniging Archi-

ectura et Amicitia uit 1895 voor een algemeen bibliotheekgebouw waaraan onder andere H.J.M. Walenkamp en K.P.C. de Bazel deelnamen.

De periode 1880-1920 laat een explosieve groei zien van het aantal universiteitsbibliotheken. Het aantal bibliotheken in Nederland lag toen rond de 1200 à 1500 en toch ontstonden er relatief weinig nieuwe bibliotheekgebouwen. Eigenlijk pas in de tweede helft van onze eeuw laat zich een ware explosie van bouwactiviteiten zien (Koninklijke Bibliotheek van A. Hagoort uit 1973-1982; Centrale bibliotheek van Rotterdam van Van den Broek en Bakema (1977-1983), de Universiteitsbibliotheek van Leiden door B. van Kasteel uit 1977-1982).

Schneiders klinkt haast profetisch als hij aan het begin van zijn boek schrijft: 'Het boek mag dan wel kennis bevatten of als tekstuitgaaf bron van studie zijn, het blijft voor een groot deel nog in de object sfeer.' Hij schrijft dit weliswaar met betrekking tot het boek in de Middeleeuwen dat als object wordt vereerd, maar voor mij geldt het evenzeer voor dit boek als we het hebben over de bibliotheek als gebouw. Dat het boek niet van noten is voorzien versterkt dit gevoel alleen maar. Schneiders geeft echter wel een uitgebreide literatuurlijst waaruit de lezer 'zij het met enige inspanning, [kan] achterhalen waarop mijn tekst gebaseerd is.' Hij geeft vervolgens aan dat met zijn studie specialistisch bibliotheek-historisch onderzoek gestimuleerd zal worden want het mag duidelijk zijn dat er nog veel terrein braak ligt. Voor al die toekomstige onderzoekers zal het boek van Schneiders voor de komende tijd één van de meest informatieve bronnen zijn.

Kasper van Ommen

MONUMENTENZORG

De restauratie van de Gobelinzaal in de Ridderhofstad Gunterstein te Breukelen

Inleiding

De Ridderhofstad Gunterstein neemt in Breukelen door zijn ligging vlak bij de idyllische ophaalbrug over de Vecht een prominente plaats in. Nadat het tweede Gunterstein – dat uit het begin van de zestiende eeuw dateerde – door de Fransen verwoest was, werd in 1680-1681 in opdracht van Magdalena Poulle het huidige Huis gebouwd. De plannen voor het Huis, representant van de zogenaamde strakke stijl,¹ waren vermoedelijk van de hand van Adriaan Dortsman.² Latere verbouwingen richtten zich op het interieur, maar ook op het exterieur: de huidige vensters zijn daar nog getuige van.

In wezen heeft het laat zeventiende-eeuwse Gunterstein voornamelijk 'oppervlakkige' veranderingen ondergaan. Behalve in het geval van de verhoging van de naar voren springende vleugels bij de entree is in de loop van de tijd met name de 'huid' van het gebouw gewijzigd: bij een verbouwing in het eerste kwart van de negentiende eeuw kreeg het Huis een heel ander aanzien door het wit te pleisteren³ en de ramen te wijzigen in Empire zesruits vensters.⁴ Maar zelfs bij deze ogenschijnlijk grote ingreep bleven het metselwerk en het kozijnhout (vrijwel) geheel intact.

Ook in het interieur is de heldere ruimtelijke opzet van het ontwerp bewaard gebleven:⁵ als voortzetting van de kleine cour voor de ingang volgt een overwelfde gang die van oost naar west loopt; deze gang vormt de middenbeuk van een driebeukige opzet. Rechts ervan – aan de noordzijde van het Huis – bevinden zich een voorkamer (in de vooruitspringende vleugel), de trap, de keuken en de zogenaamde

Afb. 1. Gunterstein op de wandtapijten of 'gobelins' die de Gobelinzaal haar naam verlenen.

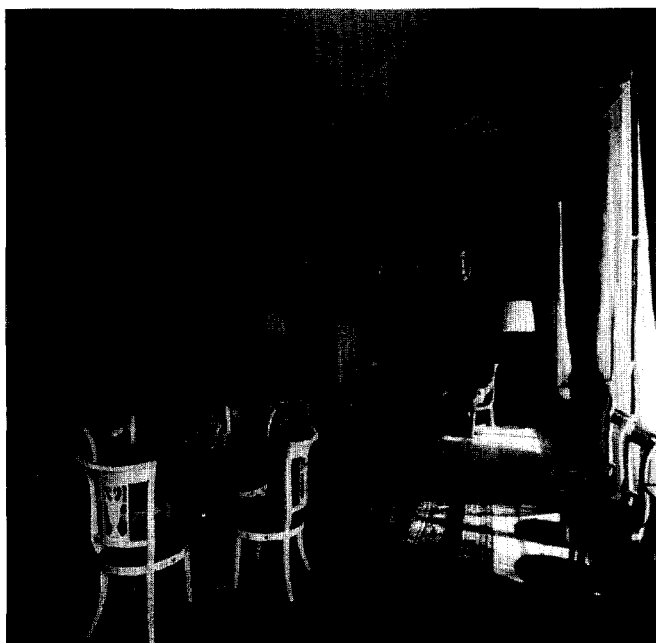
Herenkamer. Links van de gang zijn de belangrijkste vertrekken van het Huis aangebracht, nl. de alcoofkamer en de Gobelinzaal. Het is deze laatste zaal met haar bekende wandtapijten waar in aansluiting op de restauratie van de wandtapijten in 1994-1997 in opdracht van de Stichting Ridderhofstad Gunterstein⁶ een totale restauratie van het interieur heeft plaatsgevonden.

De Gobelinzaal en haar wandtapijten

De Gobelinzaal meet 9,33 bij 5,77 m. en is 4,65 m. hoog.⁷ Zij ontleent haar naam aan een serie wandtapijten die gemaakt of geleverd is door Maximiliaan van der Gucht, een groot tapijtwever en -handelaar in Delft.⁸ Gezien het feit dat Gunterstein zelf drie maal op de tapijten is afgebeeld, kan geconcludeerd worden dat ze speciaal voor deze ruimte zijn gemaakt. Dat wandtapijten gepland waren, bleek overigens ook toen deze verwijderd werden ten behoeve van een conserverende behandeling: de eikehouten, ongeprofileerde paneeldeuren die normaal gesproken door de tapijten aan het oog onttrokken zijn, kwamen aan het licht. Ze zijn slechts van een zeer dunne verflaag met een weinig rood pigment voorzien.

Een ander opmerkelijk detail met betrekking tot de deuren – meer bepaald de deur naar de alcoofkamer – is een halfronde uitsparing aan de scharnierzijde. Deze uitsparing – waarmee zelfs bij de detaillering van het scharnier rekening is gehouden⁹ – is bedoeld om ruimte te geven aan de stof wanneer de deur geopend wordt. Geconcludeerd mag worden dat de deuren niet in het zicht kwamen en dat dus de tapijten vastgezet waren en niet los voor de deuren gehangen hebben.¹⁰

Na een advies van de toenmalige Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten begon de Haagse tapijrestaurateur J. Welboeren in

Afb. 2. De gerestaureerde Gobelinzaal. Behalve de gerestaureerde wandtapijten – in de wandeling abusievelijk gobelins genoemd – zijn de schouw en het gereconstrueerde plafond zichtbaar. Dit laatste werd naar gevonden sporen gereconstrueerd. De schildering van H. Kurvers is hedendaags. Van de schouw werd het marmerschilderwerk nauwgezet gerestaureerd. Naar aanleiding van de sporen op de volgende afbeelding is het haardgedeelte gereconstrueerd.

1955 aan de restauratie van de wandtapijten. In die tijd bestond het restaureren van tapijten uit het terugbrengen van de oude zeventiende-eeuwse glorie het uitgangspunt.¹¹ Dit resulteerde in het op vrij grote schaal vervangen van verschoten en versleten (inslag)draden. Toen Welboeren zijn werk vanwege zijn leeftijd niet geheel kon afmaken, zette de Werkplaats tot Herstel van Antiek Textiel in Haarlem de werkzaamheden in 1992 voort. De twee op dat moment nog niet gerestaureerde doeken werden daarna slechts geconserveerd. Een groot voordeel van deze reversibele werkwijze is dat veel minder historisch materiaal hoeft te worden verwijderd.

In concreto hield de gewijzigde aanpak in dat ontbrekende of sterk versleten gedeelten niet nieuw werden geweven, maar dat de loszittende draden vastgezet werden op een nieuw aangebracht steundoek. Grotere lacunes werden gemaskeerd door draden in een aangepaste kleur op dit steundoek vast te zetten, waar nodig als achtergrond voorzien van een extra lapje stof. Verder omvatte de behandeling een wasbeurt en het vriesdrogen van de tapijten – een week op -27°C – waardoor de aanwezige insectenlarven gedood werden. Na restauratie en conservering verlenen de tapijten opnieuw door hun fraaie, door de eeuwen heen enigszins verschoten kleuren de ruimte een betoverende sfeer – misschien wel het sterkst bij het invallen van de schemering.

De schouw

Opgenomen in de wandtapijten aan de oostwand van de ruimte bevindt zich de monumentale schouw met het schouwstuk geschilderd door David van der Plas; hierop is de bouwvrouw Magdalena Poulle samen met haar neefje Pieter Poulle afgebeeld. Dit schilderstuk

was reeds in een iets eerder stadium gerestaureerd. Bij die werkzaamheden werden vuil- en vernislagen verwijderd en de bestaande bedoeeking vervangen door een nieuwe. Na het stoppen van lacunes en het retoucheren van beschadigingen werd een nieuwe vernislaag aangebracht.

Het stookgedeelte van de schouw had door de eeuwen heen meer wijzigingen ondergaan. Bij de verbouwing van 1936 nog werd in het haardgedeelte een kleine inbouw open haard aangebracht voorzien van een koperen kap. De ruimte tussen deze kap en de gezwenkte wangen van de schouw werd opgevuld met een halfsteens wandje dat afgewerkt werd met leisteen. Omdat de invulling geen recht deed aan de schouw en zelf niet monumentwaardig was, werd zij gesloopt om plaats te maken voor een nieuwe invulling.

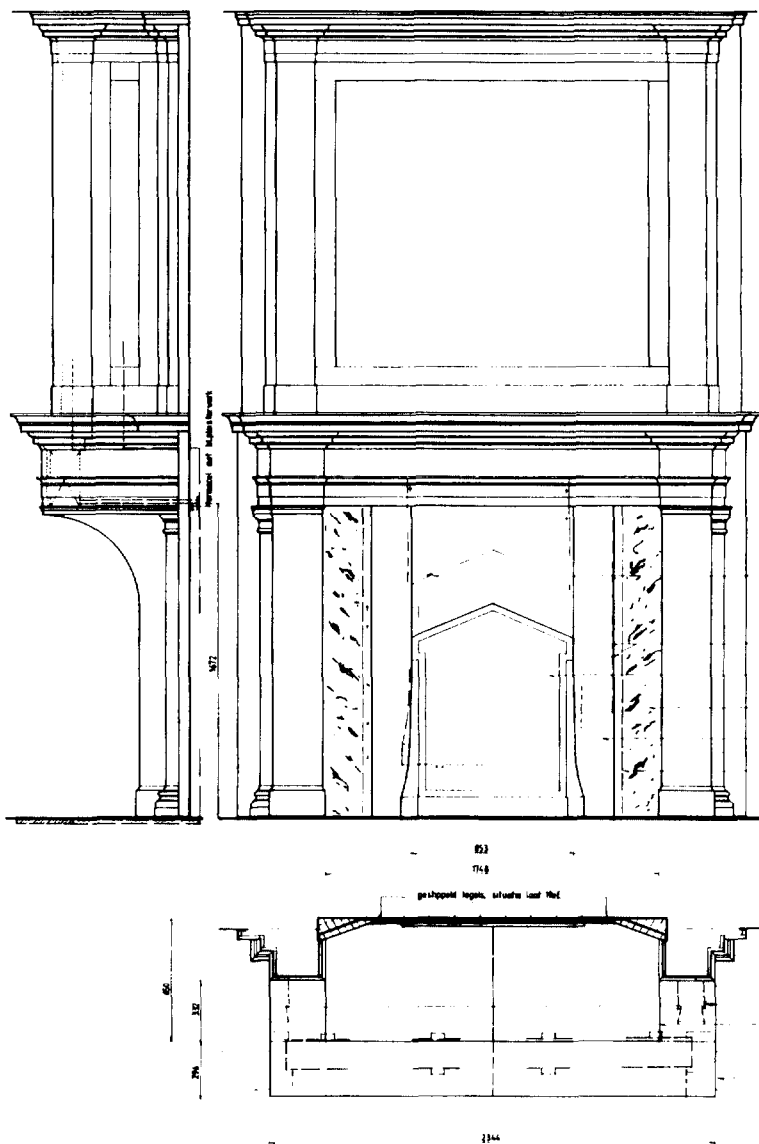
Het onderzoek naar de oorspronkelijke situatie van het stookgedeelte richtte zich op twee soorten bronnen: enerzijds op de gegevens van het bouwhistorisch onderzoek ter plekke, anderzijds op gegevens verkregen door de schouw te vergelijken met andere voorbeelden uit het laatste kwart van de zeventiende eeuw.

Bij de ontmanteling van de open haard kwamen de achtereenvolgende situaties aan het licht. Onder de leistenen afwerking werden de duidelijk zichtbare aftekening van de voegen van een tegelbekleding aangetroffen.¹² Daarnaast kwamen in de hoeken tussen de achterwand en de gemarmerde gezwenkte wangen afschuiningen aan het licht die onder een hoek van $23,5^{\circ}$ waren aangebracht. Deze situatie vormde geen verrassing omdat zij overeenkwam met hetgeen zichtbaar is op een foto uit 1899 die op Gunterstein bewaard wordt.

Opmerkelijker was dat de afschuiningen niet in verband met het metselwerk erachter waren gemetseld en geen sporen vertoonden van een (tegel)bekleding. Desondanks bleek bij het verder 'afpellen' van de stookplaats dat deze afschuiningen wel degelijk verband hielden met de zeventiende-eeuwse situatie: de schuingeplaatste vlakken op de foto van 1899, inclusief hun bekleding met wit, sterk getekend (arabescaat vagli-) marmer van 33 mm dik, behoorden dus tot de oorspronkelijke opzet. Daarnaast bleek uit het bouwhistorisch onderzoek dat zich tussen de afschuiningen oorspronkelijk een plaatvormige bekleding moest hebben bevonden, waarvan de naden en (een gedeelte van) de gesmede nagels zich aftekenden in het stuc- en metselwerk. Deze bekleding bestond uit twee smalle delen ter weerszijden van een brede plaat. Opvallend was dat de grote plaat vrijwel dezelfde breedte gehad moet hebben als een op Gunterstein bewaard gebleven gietijzeren haardplaat met het wapen van de bouwvrouw Magdalena Poulle. De achterwand van de schouw kon aan de hand van deze sporen gereconstrueerd worden: als bekroning werd de genoemde haardplaat van Magdalena Poulle teruggeplaatst.¹³

Synchroon met het onderzoek in situ werd gekeken naar vergelijkbare voorbeelden van schouwen. Het beeld dat daaruit naar voren kwam, was vergelijkbaar met de gereconstrueerde schouw op Gunterstein, hoewel de kanttekening geplaatst moet worden dat met name de stookplaatsen door de eeuwen (sterk) gewijzigd zijn.¹⁴ Zeer sterke verwantschap werd gevonden bij de schouw in de vroegere burgemeesterskamer van het stadhuis van Enkhuizen die ook voorzien is van schuine vulstukken van marmer en bij de schouw in de burgemeesterskamer van het stadhuis van Leiden (uit 1664) die een achterwand bezat bestaande uit een brede plaat ijzer geflankeerd door twee smallere platen resp. twee smalle stroken sterk getekend wit marmer. Helaas is deze schouw bij de brand van het stadhuis in 1929 verloren gegaan.

Met betrekking tot de afwerking van het vloertje van de stookplaats was minder met zekerheid te zeggen. Bij de verbouwing van de jaren '30 had men de genoemde leisteenbekleding doorgezet, omgeven door een hardstenen band. Bij verwijdering van deze bekleding bleek dat men de afmetingen van het vloertje niet had gewij-

Afb. 3. Opmeting van de schouw met daarop aangegeven de bouwhistorische sporen die geleid hebben tot de reconstructie van het haardgedeelte.

zigd, want zowel de grenen vloerdelen als de onderliggende raveelbalken vertoonden geen tekenen van wijzigingen.¹⁵ Twee van de drie raveelbalken bevatten overigens op regelmatige afstand vier respectievelijk twee sparingen van 30 bij 70 mm die moeilijk thuis te brengen waren. Mogelijkerwijs hielden ze verband met een vuurkorfconstructie, misschien ook wijst dit slechts op hergebruikt materiaal. In deze sparingen tenslotte werden schelpen aangetroffen, hetgeen zou kunnen duiden op een afwerking van het vloertje met marmer.¹⁶

Bij de restauratie is gekozen de afwerking te relateren aan de gereconstrueerde achterwand en daarom een plaat ijzer te laten gieten van 68 bij 175 cm. Als overgang naar de grenen vloer is een band van gezoete Namense steen aangebracht. Deze band kreeg de breedte van de gezwenkte wangen van de schouw in plaats van de vermoedelijk oorspronkelijke breedte van 10 cm. Alle ijzerwerk werd na afloop behandeld door E. Moody.

Samen met K. Bollen droeg zij ook zorg voor de restauratie van het marmerschilderwerk van de schouw. De werkzaamheden op dat

vlak betroffen onder andere het vastzetten van loszittende verf, het vullen van lacunes en het verwijderen van vernislagen. Vooral bij deze laatste werkzaamheden kwam aan het licht dat het marmerschilderwerk in 1937 op een grotere schaal geretoucheerd was dan verwacht. De artistieke kwaliteit van de retouches was duidelijk minder hoog – vooral minder ‘dramatisch’ – dan van het oorspronkelijk werk zodat gekozen werd voor de verwijdering van deze retouches. Verder bleek een groot vlak ter plekke van de architraaf van de schouw balk in zijn geheel overgeschilderd te zijn, waarschijnlijk omdat dit deel vanwege de nabijheid van het vuur beschadigd was geraakt. Dit riep een interessant probleem op: bij het overschilderen in de jaren ‘30 had men de kleur aangepast aan de tint van het overige werk – en dit werk was in de loop van de tijd sterk vergeeld. Na het schoonmaken tekende zich dus juist dit ‘nieuwe’ deel sterk af. Omdat het bijzonder moeilijk bleek deze overschildering te verwijderen, is besloten deze van een nieuwe overschildering te voorzien.

Afb. 4. Afbeelding van het bovenschouwtuk met daarop de bouwvrouw Magdalena Poulle die het huidige Gunterstein in 1680-1681 liet bouwen. Naast haar neefje Pieter Poulle op wie het huis zou vererven.

Op de plaats waar de leesteenbekleding van 1936 op de gezwenkte wangen van de schouw had aangesloten, moest een groot gedeelte van de bestaande, sterk beschadigde verflaag vastgezet en aangevuld worden: er is bij het aanbrengen van de retouches gekozen voor de zogenaamde *tratteggio*-techniek: bij goede beschouwing is het mogelijk het nieuwe van het oude werk te onderscheiden.

Een andere 'beschadiging' van het marmerschilderwerk werd aangetroffen op de bovenste lijst van de schouw: over een breedte van 32,5 cm en een hoogte van maximaal 1 cm ontbrak het marmerschilderwerk. Het interessante van deze 'beschadiging' is dat zij uit de bouwtijd dateert: zij houdt namelijk verband met de kooflijst van het oorspronkelijke plafond die zó dicht op de schouw geplaatst was dat de uitvoerder van het marmerschilderwerk geen mogelijkheid zag dit stuk van de lijst goed te marmen. Tijdens de restauratie verschaftte deze omstandigheid ons de exacte peilmaat van dat oorspronkelijk plafond dat hieronder ter sprake zal komen.

Het plafond

De verschillende onderdelen van de Gobelinzaal van vóór de restauratie vertoonden geen grote samenhang: de wandtapijten waren weliswaar getuige van de zeventiende-eeuwse glorie, maar de parketvloer en het plafond waren produkten uit 1936 die zich slecht verdroegen met de wandtapijten of met het meubilair dat voornamelijk dateert uit de tijd van de *Empire*. De werkzaamheden van die jaren namelijk – opgedragen door de vader van de huidige bewoner – waren sterk gericht op het wegwerken van achterstallig onderhoud en het tegelijkertijd verminderen van de onderhoudskosten.

Wat de Gobelinzaal betreft, sloopte men het originele plafond dat tekenen van verval vertoonde. Het werd vervangen door een houten plafond van o.a. teakhout, dat in vorm noch materialisatie goed paste bij de zaal. Toen dan ook in 1995 het einde van de restauratie van de wandtapijten in zicht kwam, besloot de Stichting Ridderhofstad

Gunterstein een ontwerp te laten maken voor een stilistisch meer verantwoord plafond. Bij verwijdering van het plafond uit 1936 kwamen op de onbehandelde grenen balklaag¹⁷ spijkergaten en kras- en krijtlijnen in het zicht.¹⁸ Toen dit in een tekening vertaald werd, ontstond een beeld dat op de reeds genoemde foto van 1899 gedeeltelijk zichtbaar was. Het betrof een groot verdiept rechthoekig vak met een iets kleinere halve cirkel aan elke korte zijde – een vorm die regelmatig in de tuinarchitectuur voorkomt. Deze 'bassin-vorm' werd geflankeerd door vier medaillons in de hoeken van de ruimte. Over de exacte detaillering kon echter op grond van de sporen geen uitspraak gedaan worden. Bij vergelijking van de detaillering van het uit de bouwtijd daterende plafond van de Herenkamer met de oude foto's van de Gobelinzaal bleek een grote verwantschap, zodat werd besloten deze detaillering over te nemen. Het lijstwerk van de medaillons werd grotendeels aan de hand van oude foto's gereconstrueerd.

Over de afwerking van het plafond kon niets vastgesteld worden, behalve dat het plafond op de oude foto's witgeschilderd of wellicht zelfs gestuct was. Door Huub Kurvers is daarom een ontwerp gemaakt voor een kleurenschema waarbij hij zich sterk liet inspireren door de kleuren van het wandtapijt. Het middenveld werd daarbij voorzien van een vrij abstracte schildering die een duidelijk hedendaagse vorm combineert met de barokke traditie waarin een plafond geen begrenzing van de ruimte is, maar eerder een zicht op (de representatie van) het hemelse, het hogere. De achthoekige medaillons in de hoeken van het plafond zijn voorzien van houtsnijwerk in de vorm van heraldische wapens van de vier families die Gunterstein van 1680 tot op de dag van vandaag hebben bewoond.

Overige onderdelen

Met de bespreking van de wandtapijten, het plafond en de schouw zijn de meest in het oog lopende onderdelen van de Gobelinzaal aan bod gekomen. Toch zijn er aspecten aan een restauratie die eenvoudig uit het oog verloren zouden kunnen worden, maar die een essentieel onderdeel vormen van de indruk die een ruimte maakt.

Allereerst de prachtige vloer die sinds 1936 schuilging onder een donkere parketvloer. Plaatselijke 'kijk-gaten' in de parketvloer hadden zicht gegeven op de delen van deze vloer, maar de esthetische en bouwtechnische kwaliteit stond niet van te voren vast. Bij het vrijleggen bleek dat de 40 mm dikke delen – die tot 40 cm breed zijn – onzichtbaar waren bevestigd door middel van eikehouten wiggen. Daarnaast bleek dat ze slechts plaatselijk door houtworm waren aangetast. Hoewel een geheel vlakke vloer geen doel was, maakten nieuw aangebrachte delen en inboetingen die op vakkundige wijze door de aannemer aangebracht waren, het nodig dat de vloer geschuurd werd. Gevolg was wel het verlies van een grijze patinalaag die zich in zestig jaar 'afzondering' gevormd had.

Afwerking met alleen was of lak zou een te blonde, te jonge uitstraling tot gevolg hebben, zodat besloten werd een oude techniek van stal te halen: de vloer werd geschuurd met een vochtig mengsel van kalk, zilverzand en witte zeep. Het resultaat was een matgrijs kleurweem, dat zichtbaar is gebleven onder een microcristallijne waslaag en dat harmonieerde met de lichte fondkleur van de wandtapijten en het plafond.

Vooral in de keuze voor afwerkingsmaterialen als tapijten en gordijnen komt de vraag naar voren naar welke tijd deze elementen moeten verwijzen: naar de zeventiende eeuw die de architectuur van de ruimte, de wandtapijten en de schouw voorgebracht heeft of naar de periode rond 1800, waaruit het grootste gedeelte van het meubilair en de huidige vorm van de ramen dateren.

Het kleet dat zich voor de restauratie in de Gobelinzaal had bevonden, was in elk geval zo sterk versleten dat het niet herplaatst

kon worden. In Antwerpen werden daarom twee oude kleden gekocht waarvan kleur en patroon pasten bij zowel de negentiende- als de zeventiende-eeuwse periode.¹⁹ De gordijnen kregen een vrij sobere empire-vorm omdat juist het meubilair en de ramen dateren van de periode rond 1800. En hoewel de stof – een lichtgouden damast – een patroon bezit dat als ‘van alle eeuwen’ beschouwd kan worden, is zij in de eerste plaats op grond van haar eigen esthetische kwaliteit gekozen. Omdat het tenslotte vaak de *architectonische kwaliteit* van een monument is die de motivatie vormt voor een restauratie, moet restauratie ook een creatief proces zijn!

Hans Vlaardingerbroek

Noten

- 1 K. Hensbergen, ‘Gunterstein’, in *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, pp 212 - 217; kleurenreproducties op pp XV - XVI. In dit artikel zijn de gangbare ideeën rond het derde en tweede Gunterstein verwerkt, hoewel aangaande het tweede Gunterstein dat in 1672 werd verwoest, abusievelijk wordt uitgegaan van vier vleugels rond een binnenplaats.
- 2 P.F. Vlaardingerbroek, ‘Adriaen Dortsman en Jan Six. Architectuur en interieurs van Dortsman aan de hand van Herengracht 619’, in *Bulletin KNOB* 95 (1996), pp 164 - 169. Hij heeft in dit artikel onder andere de alcoof op overtuigende wijze toegeschreven aan de zeventiende-eeuwse bouwfasen.
- 3 Bij de verwijdering van deze pleisterlaag in 1936 door de Louis Henri Quarles van Ufford, de vader van de huidige bewoner, is vermoedelijk een groot deel van het voegwerk en metselwerk vervangen.
- 4 De belangrijke verbouwfasen van het (grote) Huis zijn: ca. 1765: de verhoging van de vleugels aan de voorzijde van het Huis; 2: de genoemde wijziging van de vensters en het pleisteren van het Huis, eerste kwart van de negentiende eeuw; 3: ontleistering en verbouw 1936.
- 5 Beschreven wordt de opbouw van de bel-étage; de opbouw van de verdieping is geheel vergelijkbaar. De ruimten op deze verdieping worden gekenmerkt door een enkelvoudige grenen balklaag uit de bouwtijd, eenvoudig behangen wanden en veelal negentiende-eeuws meubilair.
- 6 De Stichting Ridderhofstad Gunterstein is in 1952 opgericht om het Huis en het landgoed tot in lengte van dagen gezamenlijk in stand te houden. De voorzitter van de Stichting is de huidige bewoner jhr.mr.W.H.D. Quarles van Ufford, met zijn vrouw de bezielende kracht achter de restauratie.
- 7 De verhoudingreeks is geheel te relateren aan de Gulden Snede: de lengte-breedteverhouding is 1 : 0,618 – perfect volgens de Gulden Snede. De halve breedte van de ruimte gedeeld door de hoogte maakt 0,620; ook dit voldoet vrijwel geheel aan de Gulden Snede.
- 8 Andere bewaard gebleven werken door Van de Gucht geleverd, zijn nog aanwezig in o.a. Slot Zuylen en het St.-Bartholomaeigasthuis in Utrecht. De totale opzet van een loofbos met doorzichten (‘perspectyff-tapeet’) dat gestoffeerd is met allerlei (exotische) vogels, andere dieren en romantische ruïnes maakt dat ze beide zeer verwant zijn aan de wandtapijten op Gunterstein.
Cf. G.T. van Ysselsteyn, *Geschiedenis der Nederlandsche tapijtweverijen in de Noordelijke Nederlanden*, Leiden 1936. M.I.E. van Zijl, ‘De Delftse Wandtapijten’, in *De Stad Delft, Cultuur en Maatschappij van 1572 tot 1667* (red. I.V.T. Spaanjer & R.-A. de Leeuw) Delft 1981, 202 - 209; en E. Kalf, *Waar legwerk hangt. Corpus van wandtapijten in Nederlands openbaar en particulier bezit*, deel 1, Alphen aan den Rijn 1988.
- 9 Deze detaillering ontbreekt bij de andere deur naast de schouw; het lijkt aannemelijk dat deze deur nooit werkelijk als doorgang gediend heeft. Thans bevindt zich aan de andere kant van deze deur, in de alcoofkamer, een kast.
- 10 De situatie is daarmee anders dan in het Bartolomeusgasthuis in Utrecht. Vergelijk ook een tekening van Adriaen van der Venne (1589 - 1662), waar de wandtapijten bij de deur op bijna nonchalante wijze opzij gehangen zijn. De deur kwam bij het wegschuiven in het zicht; verondersteld kan worden dat ze daarom afgewerkt zijn geweest.
- 11 Wel heeft Welbooren geprobeerd zoveel mogelijk aan te sluiten bij de oorspronkelijke materialen en technieken. Gegevens verkregen van R. Lugtigheid van de Werkplaats tot Herstel van Antiek Textiel (HAT) te Haarlem.
- 12 De tegels van 13 bij 13 cm bezitten afbeeldingen van stadsgezichten en zijn na de verbouwing van 1936 elders in het Huis gebruikt.
- 13 Anders dan voor 1936 werd de haardplaat op de grond gezet en niet opgehangen op 245 mm boven de stookplaat. Het zou kunnen zijn dat deze ophanging het gevolg was van de wijziging van de schouw aan het eind van de negentiende eeuw (?) toen de Delftsblauwe tegels werden aangebracht. Heel misschien echter was deze ophanging wel origineel en hing de hogere plaatsing samen met de wijze waarop de schouw is gebruikt. Gunterstein was voornamelijk bedoeld voor de warmere tijden, waardoor de schouw slechts voor bijverwarming in gebruik was. Zulke bijverwarming vond plaats door middel van briketten die op een plateau of in een korf smeulden. Zie ook noot 16.
- 14 K. Sluyterman, *Huisraad en Binnenhuis in Nederland in vroegere eeuwen*, Den Haag 1918, pp. 26, 32 - 35, 58 - 61; A. Loosjes, *Sprokkelingen in Nederland. Steden, Stadspoorten en Muurtorens*, Amsterdam z.j. en J. Pijzel-Dommisse, *De 17de-eeuwse Poppenhuizen in het Rijksmuseum*, Wormer/ Amsterdam 1994, pp. 17, 21, 29; H.J. Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam*, Amsterdam 1993, pp. 353 - 364, specifiek de afbb. 1210, 1216, 1220.
- 15 De onderconstructie voor de eigenlijke stookplaats is als volgt opgebouwd: tot ongeveer 47 cm uit de achterwand is een uitgemetseld plateau aangebracht (wulfsel); dit wordt gevolgd door een aansluitend deel van ongeveer dezelfde breedte waar drie grenen liggers van 25 bij ca. 17 cm zijn aangebracht. De eerste ligger bezit een sparing van 22 cm hoog t.b.v. de aansluiting van het wulfsel.
- 16 De vergelijking met schouwen in poppenhuizen is interessant. Hier wordt vaak marmer als bekleding van de stookplaats aangetroffen, maar vaak in combinatie met een plateau waarop briketten werden opgestookt: in dat geval was er geen sprake van groot open vuur. Marmer zou slechts in dat geval gebruikt kunnen worden, omdat het niet bestand is tegen open vuur. Vergelijk de schouw in de tapijtkamer en de kraamkamer van het poppenhuis van Petronella Oortman in het Rijksmuseum. J. Pijzel-Dommisse 1994, pp. 21, 29.
- 17 Het betreft een enigszins hybride tussenvorm van een enkelvoudige en een samengestelde balklaag: Zware grenen balken op hun plat met ertussen ongeschaafde kinderbinten. De hart-op-hartafstand van de kinderbinten is nauwelijks kleiner dan die van de moerbalken. Verondersteld wordt dat dit werd gedaan teneinde stuiknaden in de erboven gelegen grenen vloer te voorkomen: de vloerdelen konden dankzij de kinderbintjes in de richting met de kleinste overspanning worden gelegd.
- 18 Het bouwhistorisch onderzoek aan het plafond werd uitgevoerd door N. Kesper.
- 19 Hoewel weinig bekend is over het voorkomen van vloerkleden in de zeventiende eeuw: veelal worden kleden van oosterse oorsprong gedrapeerd afgebeeld op tafels.

KNOB

Bureau:

Mevr. J.A. van den Berg
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756
fax 030-2312951
KNOB@wxs.nl

Dagelijks Bestuur:

Prof. dr. G.J. Borger, voorzitter
Ir. R. Apell, vice-voorzitter
Drs. C.W.M. Hendriks
Drs. C.H. Staal, secretaris
A.Ph. de Rooder, penningmeester

Verslag van de Algemene Ledenvergadering, 13 juni 1998 op Duin en Kruidberg te Santpoort

1. Opening

De voorzitter opent de vergadering en heet iedereen welkom. Er zijn 62 leden aanwezig.

2. Notulen Algemene Ledenvergadering te Utrecht op 22 november 1997

De vice-voorzitter zou graag zien dat in ieder verslag het aantal aanwezigen vermeld wordt. Aldus wordt afgesproken. Het verslag wordt goedgekeurd.

3. Financiën

De voorzitter meldt dat de penningmeester langdurig ziek is. Hij wordt bijzonder gemist en het is jammer dat hij afwezig moet zijn. De oud-penningmeester, de heer E.G.M. van Zijl, heeft gehoor gegeven aan het verzoek van het bestuur om het financieel jaarverslag 1997 te behandelen en toezicht te houden op de financiën. Door de ontstentenis van de penningmeester ontbreekt er een begroting. De voorzitter wenst de penningmeester alle goeds met zijn gezondheid.

De heren G.H.F. Valk en T.C. Bauer van de Kascommissie hebben een brief geschreven aan deze Ledenvergadering. Heeft door de accountantsverklaring de functie van de kascommissie voor wat betreft de controle van de financiën nog zin? Dient de kascommissie te blijven bestaan? De voorzitter geeft als zijn reactie dat de functie van de kascommissie misschien een andere inhoud kan krijgen. De kascommissie is een belangrijke kanaal voor de leden om invloed te hebben op het bestuur, zoals dat in het verleden ook is gebleken. Hij adviseert de vergadering dat middel niet af te schaffen.

3.1 Toelichting op het financieel jaarverslag 1997

De heer Van Zijl geeft een toelichting op de cijfers.

Het Bestuur heeft zich goed van zijn taak gekweten. De inkomsten bedroegen f 189.000,-; de uitgaven f 185.000,-. Het batig saldo is f 4000,-. De inkomsten uit de contributie zijn ook dit jaar weer gedaald; op 1 januari telde de bond 1012 leden. De subsidie van de RDMZ was lager en de rente hoger. Ook de personeelskosten zijn enigszins gedaald. Er wordt f 5000,- extra in de spaarpot voor het eeuwfeest gestopt zodat die nu f 40.000,- bevat.

Het Prins Bernhard Fonds heeft f 8500,- geschonken voor aanschaf van computerapparatuur en software.

De accountant heeft over het financieel jaarverslag een goedkeuren-de verklaring afgegeven.

3.2 Verslag van de kascommissie en benoeming van een nieuw lid van de kascommissie

De kascommissie brengt verslag uit, zij heeft alles in orde bevonden en stelt de vergadering voor het financiële jaarverslag goed te keuren. Bij acclamatie wordt de penningmeester gedechargeerd en nogmaals wordt de heer Van Zijl door de voorzitter bedankt voor zijn waarneming.

De vergadering komt terug op de brief van de kascommissie. De heer G. Heuff, oud-voorzitter KNOB, wijst erop dat de kascommissie invloed en controle kan uitoefenen op de doelmatigheid van de uitgaven. De heer Bauer stelt voor de taakomschrijving van de kascommissie te wijzigen. De heer C.G. Scheltema ondersteunt de zienswijze van de voorzitter. De heer J.J. Bollebakker merkt op dat de kascommissie meer op doelmatigheid kan letten en mogelijk zich ook kan bezighouden met bv. sponsors. De functie van de kascommissie komt op de agenda van de najaarsledenvergadering.

De heer Valk trekt zich terug uit de kascommissie, de heer Bauer blijft lid. Voor het tweede lid dient zich tijdens de vergadering geen kandidaat aan zodat de kascommissie niet compleet is. De voorzitter dankt de kascommissie voor het werk dat zij verricht heeft.

4. Jaarverslag 1997

De secretaris, de heer W.B.J. Polman, trok zich tussentijds terug. De heer C.W.M. Hendriks heeft daarom het jaarverslag geschreven. De vergadering gaat bij acclamatie met het jaarverslag acoörd waarop de voorzitter de heer Hendriks hartelijk dankt voor het werk dat hij aan het jaarverslag heeft besteed.

5. KNOB Bulletin

De voorzitter deelt mee dat er een goede, open relatie bestaat met de redactie in de persoon van de hoofdredacteur en de eindredacteur van het Bulletin. Er is een strikte scheiding tussen de inhoudelijke en de zakelijke aspecten van het Bulletin. De jaargang 1997 stemt tot volle tevredenheid en zij mag er qua vormgeving en presentatie zijn. De vergadering stemt hiermee in en de voorzitter zal de waardering van de leden overbrengen aan de redactie.

6. Activiteiten in de toekomst

De heer Hendriks geeft een overzicht van de komende activiteiten.

Vrijdag 28 augustus 1998. Studiedag in samenwerking met de ROB. Nieuwe ontwikkelingen in de archeologische monumentenzorg.

Donderdag 15 oktober. Zie onder.

Vrijdag 6 november De najaarsvergadering in de gerestaureerde Noorderkerk te Amsterdam. Onderwerp: de functie van het kerkgebouw in de 17e eeuw.

7. Eeuwfeest 1999

De heer Hendriks doet verslag van de voorbereidingen.

Fototentoonstelling. Mentaal en in materiele zin heeft de KNOB veel steun gehad van de RDMZ. Er komen 100 à 120 foto's op panelen. In oktober verschijnt het Bulletin met de geschiedenis van de KNOB en de catalogus van de tentoonstelling. De tentoonstelling zal geopend worden direct aansluitend op het wetenschappelijk congres te Leiden en zal daarna te zien zijn in het Stadsbouwhuis aldaar. De tentoonstelling zal een rondreis gaan maken: Utrecht, Naarden, Den Haag, Maastricht, Arnhem, Groningen en in Den Bosch.

Wetenschappelijk Congres 15 oktober 1998. Het woord zal gevoerd worden door prof.dr. A.J.J. Mekking, hoogleraar architectuur-

geschiedenis. RU Leiden, mr. R.J. Hoekstra, Lid van de Raad van State, prof.dr. C.W. Fock, hoogleraar kunstgeschiedenis, RU Leiden, prof.dr. B. Needham, hoogleraar Planologie, KU Nijmegen en prof.dr. W.A. van Es, hoogleraar archeologie, VU Amsterdam. Na afloop van het congres wordt de fototentoonstelling geopend in De Waag. De opening wordt gecombineerd met een ontvangst door de Gemeente Leiden. Het congres vindt plaats in de Stadsgehoorzaal in Leiden. Het kan gezien worden als een wezenlijke ondersteuning in de richting van de bestuurders en de politiek. Het is de rol van de Bond een stimulerende rol te spelen en de publieke aandacht te vragen. Het congres biedt een boeiend programma : een terugblik maar vooral vooruitblikkend

Donderdag 28 januari 1999, jubileum bijeenkomst. De feestelijke bijeenkomst zal worden gehouden in de Oude Lutherse Kerk, Aula van de Universiteit van Amsterdam. Feestsprekers zullen zijn: prof.H.J.L.Vonhoff en het KNOB-ere-lid prof.dr.ir. C.L. Temminck Groll

Bulletin. In augustus 1998 zal een Bulletin uitkomen met negen artikelen, over de Monumentenwet van 1988. Zij vormen een voorzet op het congres van 15 oktober. De inleidingen van het Wetenschappelijk Congres zullen in het eerste nummer van het Bulletin gepubliceerd worden.

Ledenwerving. Bij gelegenheid van het eeuwfeest wordt ernaar gestreeft het aantal leden aanzienlijk te verhogen. Met steun van de Chef de Bureau en de heer P.P.Geelen die de publiciteit rond het eeuwfeest behartigt, is het bestuur vol vertrouwen in het verloop van de organisatie.

8. Bestuursmutaties

8.1 Statutair aftredend zijn ir. C.O. Bouwstra, drs. M.Smit en drs. M.J.H. Willinge. Mevrouw Smit en de heer Bouwstra stellen zich voor een tweede termijn beschikbaar. De vergadering benoemt beiden per acclamatie. Mevrouw Willinge heeft de wens te kennen gegeven haar bestuurslidmaatschap te willen beëindigen. De voorzitter dankt haar hartelijk voor haar inzet.

8.2 Als secretaris wordt de heer drs. C.H. Staal, conservator van het Museum Catharijneconvent te Utrecht, voorgesteld. De vergadering benoemt de nieuwe secretaris per acclamatie.

9. Rondvraag en sluiting

De heer Heuff informeert naar de Jaardag 1999. Er valt nog niets over mede te delen.

De voorzitter dankt de heer Valk met een kleine blijk van waardering voor zijn jarenlange vertegenwoordiging voor de KNOB bij de Federatie Noordbrabantse Monumentenoverleg.

De voorzitter sluit de vergadering.

Jubileumbijeenkomst 100 jaar KNOB op 28 januari 1999

Het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond nodigt zijn leven van harte uit deel te nemen aan de viering van het honderdjarig bestaan van de Bond.

De feestelijke bijeenkomst vindt plaats op
donderdag 28 januari 1999

in de Aula van de Universiteit van Amsterdam (Oude Lutherse kerk), ingang Singel 411, hoek Spui te Amsterdam.
Namens H.M. de Koningin zal mr. Pieter van Vollenhoven deze bijeenkomst bijwonen.

14.00 uur Ontvangst.

14.30 uur Welkom en toespraak van de voorzitter van de KNOB prof.dr. G.J. Borger.

Feestrede door prof. H.J.L. Vonhoff, oud Commissaris van de Koningin in de provincie Groningen. 'Een nieuwe eeuw, dankzij de oude'.

Muzikaal Intermezzo. Johan G.H. Mann, Kwintet op. 68 (1899) uitgevoerd door leerlingen van het Sweelinck Conservatorium.

Feestrede door prof. C.L. Temminck Groll, erelid van de KNOB. 'De eerste maand van de nieuwe eeuw'.

Slotwoord door de voorzitter van de KNOB.

16.30 uur Receptie.

18.00 uur Einde programma.

Uw aanwezigheid wordt bijzonder op prijs gesteld.

Het Bestuur

Rectificatie 1

In het Jaarverslag 1997, gepubliceerd in KNOB Bulletin 1998 - 3/4 op blz. 141 is onder het kopje "Bestuur en Bureau" abusievelijk de volgende zin weggevalen:

"In de voorjaarsvergadering werd met applaus prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll benoemd tot erelid van de KNOB".

Rectificatie 2

J.A. Frederiks en mr J.W. Frederiks

In mijn in Bulletin 1998/5 gepubliceerde artikel over '100 jaar KNOB' staat in de linkerkolom op blz. 153, waar melding wordt gemaakt van de in 1907 ingestelde commissie voor het verzamelen van gegevens over de gebouwen van de V.O.C. en de W.I.C., dat onder andere de heer J.W. Frederiks lid van deze commissie zou zijn geweest. Verwezen wordt daarbij naar de in de rechter kolom geplaatste afbeelding van dr J.W. Frederiks. Evenwel, niet J.W. Frederiks maar zijn vader Jan Adriaan Frederiks was lid van deze commissie. Jan Adriaan Frederiks werd op 28 november 1849 in Middelburg geboren. Hij overleed in Den Haag op 7 november 1931. Aanvankelijk was hij als aannemer werkzaam, doch hij ontwikkelde zich tot een restauratiearchitect met een grote belangstelling voor en kennis van 'oudheden'. Zijn bijnaam luidde 'Jan Antiek'. Vanaf 1886 werd het Abdijcomplex te Middelburg onder zijn leiding - hij was toen als opzichter verbonden aan het bureau van Van Lokhorst - gerestaureerd. J.A. Frederiks was in Middelburg een actief man. Zo was hij bestuurslid van het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen en secretaris van het departement Middelburg van de Ned. Maatschappij tot Bevordering van Nijverheid. Omstreeks de eeuwwisseling verhuisde hij naar Den Haag. J.A. Frederiks had zitting in de Beschrijvingscommissie van 1903 met de opdracht in het bijzonder de provincie Zeeland te inventariseren. In 1918 ging hij over naar Afdeling A van de toen geformeerde Rijkscommissie voor de Monumenten-

zorg. Kort voor diens overlijden in 1916 nam hij van De Stuers de functie van beheerder van de Gevangenpoort in Den Haag over. Hij bleef deze functie vervullen tot aan zijn overlijden in 1931.

J.A. Frederiks had twee zonen, te weten Karel Johannes Frederiks (1881-1961) en Johan Willem Frederiks (1889-1962). Mr K.J. Frederiks geniet bekendheid als secretaris-generaal van het Ministerie van Binnenlandse Zaken in onder andere de oorlogsjaren. Zijn optreden als zodanig in die tijd is omstreden. K.J. Frederiks volgde in 1931 zijn vader op als beheerder van de Gevangenpoort. Op 1 februari 1949 droeg hij deze functie over aan de heer D.F. Lunsingh Scheurleer.

Mr J.W. Frederiks promoveerde op 23-jarige leeftijd in Leiden op een dissertatie, getiteld 'Monumentenrecht'. Hij was werkzaam als directeur van een levensverzekeringsmaatschappij, maar daarnaast zeer actief als collectioneur. Een zeer belangrijk deel van zijn collectie vroege houtsculpturen, bronzen, middeleeuwse metalen gebruiksvoorwerpen en andere kunstvoorwerpen van hoge kwaliteit werd in 1994 door zijn dochter mevrouw dr E. Frederiks aan de Museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam geschonken. Na de oorlog trad de heer Frederiks op als voorzitter van de Voorlopige Monumentenraad (1946-1961), van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg (1956-1961) en van de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving (1946-1961). Ook maakte hij deel uit van de commissie ter voorbereiding van de definitieve Monumentenwet.

Mr J.W. Frederiks komt voor op een in Tillema (blz. 478) gepubliceerde foto van de Rijkscommissie. De in het Bulletin gepubliceerde foto lijkt mij niet mr J.W. Frederiks weer te geven. Wellicht is het een afbeelding van zijn vader, J.A. Frederiks.

(Met dank aan de heer D. Hillenius te Den Haag, die mij op een en ander attent maakte; de heer Hillenius is bezig met een onderzoek naar de levensloop van mr K.J. Frederiks).

G.W. van Herwaarden

SUMMARIES

Tradition as a criterium for innovation

A.J.J. Mekking

'Progress' and 'standstill', 'conservation' and 'innovation' are quite relative concepts in the history of architecture, too. The attainment of a social position of power is always accompanied by the question of how this can be given adequate material expression. When it concerns new groupings, the answer to this question is not immediately obvious, although the 'parvenu' will always wish to adorn himself with the attributes of the 'arrivé'. These 'attributes' include the architectonic concept and the style in which it is executed. Sometimes both are inextricably connected, as is the case with the French kings' churches, which we usually call Gothic cathedrals. Generally, they are two separate things: the concept of the building is maintained, whereas the form language is 'modern'.

If the old form language is also retained, this involves more than a certain sense of tradition. This explicitly archaic way of building is intended to suggest great age.

This archaism is the most radical expression of hierarchic relations. In many cases it is the reflection of social structures subjected to increasing pressure.

The reverse is the introduction of new architectonic concepts and building styles. One of the most impressive examples is the reception of French 'kings' Gothic by cathedral chapters outside the Kingdom of France. Thus the concept of the kings' cathedral could no longer be used for the hierarchically subordinate 'ordinary' collegiate churches in the episcopal towns.

It was therefore an affront to the cathedral chapters when town authorities adopted the cathedral architecture for their parish churches. Thus they emphasized their 'independent' position. After all, the town community had always been a 'Fremdkörper' in a society based on landownership, lack of personal freedom and God-given hierarchic relations.

The town citizens, in a position to do so because of increasing power and wealth, gradually appropriated all the major architectonic status symbols of the establishment, both worldly and spiritual. Two very clear examples of this are the use of the seigneur tower for parish churches and other town buildings, and the construction of fraternity choirs and council chapels.

A House to keep

H. van Hoogdalem

In the House of Detention in Amsterdam, completed in 1850, the thermo-ventilation system used there seems to result in an oppressive climate, especially in summer. In his letter of July 20, 1851 Warnsinck states that this problem had also been noticed in the model prison of Pentonville, where the cell windows were made to open again in such a way that communication through the open windows was nevertheless impossible. As an additional advantage he remarks that in summer there is no need to light a fire, so it is cheaper, too..! He encloses a sketch of a solution, so that in Amsterdam the windows can also be opened again.

In 1843 the architect Warnsinck and the engineer van Gendt were sent by the Dutch government to England and Scotland to study the latest developments in prison design and construction. On their return they reported very positively about the "Pennsylvanian system", and especially about its most recent culmination in the model prison of Pentonville in North-London.

Shortly thereafter Warnsinck and van Gendt were commissioned with the design of the new prisons in Amsterdam (1850) and Utrecht (1853), whereby they followed the Pentonville-model very closely. At the same time Warnsinck was also appointed as the first architect-adviser to the Department of Justice, with the special task of introducing the principles of the "cellular system" in the design of other prisons in the Netherlands. As such he advised on the design of a small complex of disciplinary cells in the Military Prison, housed in the former Pesthuis of Leyden.

In his proposals for this very small building he also stuck very closely to the Pentonville model, including the system of "thermo-ventilation". The eventual building, completed in 1848, shows that his advice was only partially followed up by the responsible authorities. Architecturally the building showed many features of Pentonville to the smallest details, however the thermo-ventilation system was left out and was realised for the first time in the Amsterdam Prison. Despite this deficiency the Leyden prison can be considered as the prototype of the "cellular prison" in the Netherlands.

Taste and Objectivity

Wim Denslagen

How can we be sure that we understand seventeenth-century classicism? Not the rules of the art, but the beauty of it. Take for instance the Amsterdam town hall by Jacob van Campen, a building which has the appearance of an unattractive block, at least in my eyes and in those of some nineteenth- and eighteenth-century critics. A colleague of Van Campen, Philips Vingboons, also made a design for the town hall, but that was rejected by the city. This design was based on the architecture of Palladio and was much nicer (in my eyes). It appears to be very difficult to reconstruct the debate on the aesthetics of classicist architecture in the seventeenth century in Holland, because the debate was nearly always focused on artistic rules or on functionalist problems. If we want to know more about the aesthetics of seventeenth-century classicism, we should use our own judgement in matters of taste as a clue to detect the differences in the appreciation of architects, clients and critics in those days. Some architectural historians think that their personal taste must be concealed in order to be as objective as possible. That seems a mistake to me, because our modern taste could be a parameter.

AUTEURS

Prof. dr. A.J.J. Mekking is hoofd van de leerstoel-taakgroep 'Geschiedenis van de Bouwkunst' van de opleiding Kunstgeschiedenis en leider van het onderzoekcluster 'Kunst en Materiële Cultuur van het (niet-) Westen' aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Zijn persoonlijk specialisme is de betekenisanalyse van architectuurconcepten en -vormen. Op het ogenblik werkt hij met een aantal onderzoekers uit verschillende, ook niet-westerse studierichtingen, aan de ontwikkeling van een (nieuwe) methodische grondslag voor vergelijkende kunst- en architectuurgeschiedenis.

Drs. Herbert van Hoogdalem studeerde Experimentele en Sociale Psychologie, met als bijvak Sociale Geschiedenis, aan de RU Leiden. Hij werkte tijdens en na zijn studie als ergonomist bij de Koninklijke Hoogovens te IJmuiden en was daarna als onderzoeker verbonden aan enkele onderzoeksinstituten, gelieerd met de afdeling Bouwkunde van de toenmalige TH Delft. Ontwikkelde richtlijnen voor de bouw van o.m. kantoren en gezondheidscentra

Daarnaast was hij als bestuurlid van de Stichting "Het Kleine Leidse Woonhuis" betrokken bij de restauratie van enige tientallen monumentale wevershuisjes. Hij ontwikkelde zich mede door die praktijk als autodidact (interieur)ontwerper; belangrijkste project in die hoedanigheid: verbouw- en meubelontwerp voor het kantoorge-deelte van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag (uitgevoerd 1989).

Vanaf 1992 is hij als universitair docent 'architectonisch ontwerpen' werkzaam aan de faculteit Bouwkunde, TU Delft en bereidt hij een proefschrift voor over o.m. de historische ontwikkeling van klimaatinstallaties in gebouwen.

Prof. dr. W.F. Denslagen

De auteur is verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en is bijzonder hoogleraar in de theorie en de geschiedenis van de monumentenzorg aan de Universiteit van Utrecht. Bijgaand stuk is gebaseerd op een lezing die hij heeft gehouden voor het Bouwkunst Café in Utrecht.

